

ΜΙΑ ΟΨΙΜΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΙΚΟΥ ΓΟΡΓΙΑ

1. Πρωτοδιάβασα τὸν *Γοργία* τοῦ Πλάτωνα¹ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1947, σὲ ἡλικία 14 ἐτῶν. Καὶ φυσικὰ γοητεύθηκα ἀπὸ τὴν ἀποστομωτικὴ ἀπάντηση ποὺ ἔδωσε ὁ Σωκράτης στὸν Καλλικλῆ: «αὐτὸς εἶναι ὁ ἄριστος τρόπος διαβίωσης, νὰ ζοῦμε καὶ νὰ πεθαίνουμε καλλιεργώντας τὴ δικαιοσύνη καὶ τὶς ἄλλες ἀρετές^{2,3,4} (...). Γιατὶ ἐκεῖνος ποὺ θέλει νὰ εἶναι ἄνδρας πρέπει, πρὶν ἀπὸ κάθε τι ἄλλο, νὰ φροντίζει ὄχι πῶς νὰ φαίνεται στοὺς ἄλλους ὡς ἐνάρετος, ἀλλὰ πῶς ὄντως νὰ εἶναι αὐτό, τόσο στὸ δημόσιο, ὅσο καὶ στὸν ἰδιωτικό τὸν βίος⁵ (...). Γιατὶ εἶναι δύσκολο, Καλλικλῆ μου, κι ἄξιο πολλοῦ ἐπαίνου νὰ βρεθεῖ κάποιος μὲ μεγάλη ἐξουσία κι εὐχέρεια στὸ ν' ἀδικεῖ, αὐτὸς δὲ νὰ προσέχει νὰ διαχειρίζεται τὴν ἐξουσία του μὲ δικαιοσύνη (...). Λίγοι τὸ καταφέρνουν (...). Ἕλληνας μόνον ἓνας ἀναφέρεται, κι ἔμεινε ὀνομαστός γι' αὐτὴν τὴν ἀρετὴ του, ὁ Ἀριστείδης, ὁ γιὸς τοῦ Λυσιμάχου. Ἐνῶ τὸ πλῆθος τῶν ἐξουσιαστῶν εἶναι αἰσχροί⁶. Αὐτὰ εἶχε ἀπαντήσῃ ὁ Σωκράτης, ὅταν ὁ Καλλικλῆς τὸν εἶχε προκαλέσει, «ὅτι ἔτσι εἶναι καθορισμένο τὸ δίκαιο, ὁ ἀνώτερος νὰ ἐξουσιάζει τὸν κατώτερο καὶ νὰ ἔχει πλεονεκτήματα ἀπέναντί του. Γιατὶ τίνος δικαίωματος κάνοντας χρῆση ὁ Ξέρξης ἐξεστράτευσε ἐναντίον τῆς Ἑλλάδας, ἢ ὁ πατέρας του ἐναντίον τῶν Σκυθῶν; (...) Καὶ νομίζω πῶς κι ὁ Πίνδαρος αὐτὰ ποὺ σοῦ λέω ὑπονοεῖ στὸ ἄσμα του, ποὺ λέει: «Ὁ

1. Σὲ μετάφραση Α. Φιλαδελφέως, στὴ σειρά τῆς «Βιβλιοθήκης Φέξη», τοῦ ὁμώνυμου ἐκδοτικοῦ οἴκου, Ἀθῆναι, 1911.

2. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Γοργίας*, 527 ε: «οὗτος ὁ τρόπος ἄριστος τοῦ βίου, καὶ τὴν δικαιοσύνην καὶ τὴν ἄλλην ἀρετὴν ἀσχοῦντας καὶ ζῆν καὶ τεθνάναι».

3. Οἱ ἐφεξῆς παραπομπές, ἐφ' ὅσον δὲν θ' ἀναφέρουν ἐνδειξη συγγραφέα καὶ ἔργου, θὰ ἔχουν τὸ νόημα παραπομπῆς σ' αὐτὸ τὸ ἔργο τοῦ Πλάτωνος.

4. Μὲ ἀφετηρία τὴν παραδοχὴ πῶς μία καλὴ μετάφραση δὲν εἶναι ποτὲ πιστὴ, ἀλλὰ καὶ ἀντιστρόφως, ὅτι μία πιστὴ μετάφραση δὲν εἶναι ποτὲ καλὴ, γιατί κάθε γλῶσσα, ὅμοια ὅπως καὶ κάθε σταθμὸς στὴν εξέλιξη τῆς ἴδιας γλῶσσας, ἔχει τὶς δικές της ἐκφραστικὲς ἰδιορρυθμίες, ἀπέφυγα τὴν αὐστηρὴ φιλολογικὴ μεταγλώττιση καὶ ἀπέβλεψα στὴν ἐναρμόνιση τοῦ ἀρχαίου κειμένου μὲ τὴν ἐκφραστικότητά τῆς σύγχρονης μορφῆς τῆς γλῶσσας μας.

5. 527 b: «ὡς εὐλαβητέον ἐστὶν τὸ ἀδικεῖν μᾶλλον ἢ τὸ ἀδικεῖσθαι, καὶ παντὸς μᾶλλον ἀνδρὶ μελετητέον οὐ τὸ δοκεῖν εἶναι ἀγαθὸν ἀλλὰ τὸ εἶναι, καὶ ἰδίᾳ καὶ δημοσίᾳ».

6. 526 a-b: «χαλεπὸν γάρ, ὦ Καλλίκλεις, καὶ πολλοῦ ἐπαίνου ἄξιον ἐν μεγάλῃ ἐξουσίᾳ τοῦ ἀδικεῖν γενόμενον δικαίως διαβιώναι. Ὀλίγοι δὲ γίνονται οἱ τοιοῦτοι (...) εἰς δὲ καὶ πάνυ ἐλλόγιμος γέγονεν καὶ εἰς τοὺς ἄλλους Ἕλληνας, Ἀριστείδης ὁ Λυσιμάχου· οἱ δὲ πολλοί, (...) κακοὶ γίνονται τῶν δυναστῶν».

νόμος, αὐτὸς ποὺ ἔναι ὅλων ὁ κυρίαρχος, / τῶν θνητῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ἀθανάτων θεῶν, / πραγματώνει τὴ δικαίωση τῆς βίας μὲ τὸ πανίσχυρο χερί του⁷».

2. Δυὸ γενιές μετὰ τὰ τρόπαια τοῦ Μαραθῶνα, τῶν Θερμοπυλῶν καὶ τῆς Σαλαμίνας εἶχε πιά χλωμιάσει ἡ ἀκτινοβολία τοῦ πνεύματος τῆς ἀντίστασης στὴ βία τῆς αὐθαιρεσίας τῶν ἰσχυρῶν. Στὴ Σαλαμίνα οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν προσέλθει μὲ δέος. Κάθε ἄλλο παρὰ προσδοκοῦσαν πὼς θὰ νικήσουν. Καθὼς περιγράφει ὁ Ἡρόδοτος, ὅταν βρέθηκαν ἀντιμέτωποι οἱ δυὸ στόλοι, «εὐθὺς ἀμέσως ἐπιτέθηκαν οἱ βάρβαροι. Ὅποτε οἱ Ἕλληνες ἀνέκρουσαν πρύμναν κι ἄρχισαν νὰ βγάζουν τὰ πλοῖα τους στὴ στεριά»⁸. Μέσα σ' αὐτὴν τὴ σύγχυση τῆς ἡττοπάθειας, συνεχίζει ὁ Ἡρόδοτος, μοναχὸς του ἕνας ἄντρας Ἀθηναῖος, ὁ Ἀμεινίας ἀπὸ τὸ δῆμο τῆς Παλλήνης, «ξανοίχτηκε μπροστὰ καὶ μὲ τὸ πλοῖο του ἐμβόλισε ἐν' ἀπὸ τὰ ἐχθρικά»⁹. Καί, τότε, πάντοτε κατὰ τὸν Ἡρόδοτο: «τοὺς φανερώθηκε ὀπτασία γυναικας, ποὺ ὕψωσε φωνή, ἀκουστὴ σ' ὅλο τὸ στρατόπεδο τῶν Ἑλλήνων, προστάζοντας χλευαστικά: χαμένοι, ὡς πότε θὰ τρέπεστε σὲ φυγή;»¹⁰. Τότε μόνο συνῆλθαν. Καί τότε ἐγινε τὸ θαῦμα. Ἐκεῖνοι ποὺ στὰ μάτια τοῦ Καλλικλῆ θὰ φάνταζαν ὡς οἱ «χειρόνες» κι «ἀδυνατώτεροι» καὶ «ἡττονες», ἔσφιξαν τὰ δόντια, πείσμωνσαν κι ἐπέπεσαν στὸν τρομερὸ ἐχθρικὸ στόλο μὲ τὴν ἰαχὴ ποὺ μᾶς κληροδότησαν οἱ στίχοι τοῦ Αἰσχύλου: «Μπρὸς ὀρμεῖστε, παδιὰ τῶν Ἑλλήνων, / λευτερώστε πατρίδα, λευτερώστε τὰ δικά σας παιδιὰ, / τίς γυναῖκες, τῶν θεῶν τίς ἔδρες, τῶν προγόνων τοὺς τάφους. / Τώρα πιά πάν' ἀπ' ὅλα εἶν' ὁ ἀγώνας!»¹¹.

Πὼς συντελέστηκε αὕτὴ ἡ ἀναπάντεχη ἐναντιοτροπή; Μά, φυσικά, ἔτσι ὅπως τὸ εἶχε προεῖπει ὁ Ἡράκλειτος: «Ὅλ' ἀναμορφώνονται μέσ' ἀπὸ διαπάλη, κι ἀνακατώνονται σὰν τ' ἀνταριασμένα νερὰ τοῦ ποταμοῦ»¹². Οἱ ταπεινοὶ ἀναδείχθηκαν σὲ ἥρωες, ὑπερμάχους τῆς ἐλευθερίας ὅλων τῶν Ἑλλή-

7. 483 d καὶ 484 b: «ὅτι οὕτω τὸ δίκαιον κέκριται, τὸν κρείττω τοῦ ἡττονος ἄρχειν καὶ πλεόν ἔχειν. Ἐπεὶ ποίῳ δικαίῳ χρώμενος Ξέρξης ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα ἐστράτευσεν ἢ ὁ πατὴρ αὐτοῦ ἐπὶ Σκύθας; (...) Δοκεῖ δέ μοι καὶ Πίνδαρος ἅπερ ἐγὼ λέγω ἐνδείκνυσθαι ἐν τῷ ᾄσματι ἐν ᾧ λέγει ὅτι: νόμος ὁ πάντων βασιλεὺς / θνατῶν τε καὶ ἀθανάτων / (...) ἄγειν δικαιοὶ τὸ βιαϊότατον / ὑπερτάτα χειρί».

8. ΗΡΟΔΟΤΟΥ, *Οὐρανία*, 84: «αὐτίκα ἐπεκέατο οἱ βαρβάροι. οἱ μὲν δὲ ἄλλοι Ἕλληνες [ἐπὶ] πρύμνην ἀνεκρούοντο καὶ ὠκελλον τὰς νέας».

9. Ἐνθ' ἄν.: «ἐξαναχθεῖς νηὶ ἐμβάλλει».

10. Ἐνθ' ἄν.: «φάσμα σφι γυναικὸς ἐφάνη, φανεῖσαν δὲ διακελεύσασθαι ὥστε καὶ ἅπαν ἀκοῦσαι τὸ τῶν Ἑλλήνων στρατόπεδον, ὀνειδίσασαν πρότερον τάδε· ὦ δαίμόνιοι, μέχρι κόσου ἔτι πρύμνην ἀνακρούεσθε;»

11. ΑἲΣΧΥΛΟΥ, *Πέρσαι*, 402-405: «ὦ παῖδες Ἑλλήνων, ἴτε, / ἐλευθεροῦτε πατρίδ', ἐλευθεροῦτε δὲ / παῖδας, γυναῖκας, θεῶν τε πατρώων ἔδῃ, / θήκας τε προγόνων· νῦν ὑπὲρ πάντων ἀγών».

12. DIELS-KRANZ, *Die fragmente der Vorsokratiker*, (1951) I, 141, 19-20: «γίνεσθαι τε πάντα κατ' ἐναντιότητα καὶ ρεῖν τὰ ὅλα ποταμοῦ δίκην».

νων. Καί, πρὶν ἀκόμη νὰ καταλαγιάσει ὁ ἐγκωμιασμός τῆς γενναιοφροσύνης, τὰ παιδιὰ ἐκείνων τῶν ἐλευθερωτῶν ἐκμαυλίστηκαν σὲ ἀλαζόνες βάνουσους ἐξουσιαστές τῶν ἀδελφῶν ἰωνικῶν πόλεων. Μὲ διεισδυτικὴ λιτότητα ὁ Θουκυδίδης ζωγραφίζει αὐτὴν τὴν ὀδυνηρὴ μεταμόρφωση: «Θεωροῦν τὰ εὐχάριστα γιὰ ἐνάρετα κι ὅσα τοὺς συμφέρουν γιὰ δίκαια»¹³. Κυριευμένοι ἀπ' αὐτὴν τὴν ἀλαζονικὴ ἀκράτεια, δὲν διστάζουν ν' ἀποφανθοῦν θρασύστομα: «στὶς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος γιὰ τὸ δίκαιο μόνον ἀνάμεσα σὲ ἴσους. Διαφορετικὰ οἱ ἰσχυροὶ κάνουν αὐτὰ ποὺ ταιριάζουν στοὺς δυνατοὺς, κι οἱ ἀδύνατοι μοιραίως τὰ ὑπομένουν»¹⁴. Ἀλλὰ βεβαίως τοῦ Ἡρακλείτου ἡ προαναφερόμενη σοφὴ παρατήρηση δὲν παύει νὰ πειθαναγκάζει σὲ φρόνηση καὶ τοὺς ἰσχυροὺς: «καὶ διαμέσου συνεχῶν ἀνατροπῶν ἐναρμονίζονται μετὰξὺ τους οἱ ἀντιπαλότητες»¹⁵. Κάτι ποὺ σημαίνει ὅτι οἱ ἰσχυροὶ, ποὺ ἀνακυκλώνουν σήμερα ὅσα οἱ ἴδιοι ὑπέφεραν καὶ καταπολεμοῦσαν ὥς πρὶν ἀπὸ λίγο, δὲν θὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὸν ἀδυσώπητο νόμο καὶ τῆς δικῆς τους φθορᾶς, «κατὰ τὴν τοῦ χρόνου τάξιν»¹⁶. Καὶ ὄντως οἱ Ἀθηναῖοι δὲν ἄργησαν νὰ πληρώσουν βαρύτατο τίμημα γιὰ τὴν ἀλαζονεία τους. Τόσο βαρὺ, ὥστε ποτὲ πιά δὲν ἀνέκτησαν τὴν ἀκτινοβολία τῆς σύντομης ἀκμῆς τους μετὰ τὰ μηδικά.

3. Ξαναδιάβασα τὸν πλατωνικὸ *Γοργία* τὸ 1996, καθὼς, χτυπημένος ἀπροσδόκητα ἀπὸ βαρὺ πλῆγμα, ἀποζητοῦσα σημεῖο καταφυγῆς. Καὶ διατηρῶ εὐγνώμονα ἀνάμνηση τῆς σοφῆς ἀναφορᾶς τοῦ Σωκράτη στοὺς στίχους τοῦ Εὐριπίδη: «ποιὸς μπορεῖ νὰ γνωρίζει / ἂν τὸ νὰ ζεῖ κάποιος σημαίνει / πὼς ἀκόμ' εἶναι νεκρός, / ἐνῶ θὰ μπεῖ πιά στὴ ζωὴ, / ὅταν θὰ ᾗ χει ἤδη πεθάνει;¹⁷». Αὐτὴ ἡ ἀναφορὰ τοῦ Σωκράτη εἶχε γίνῃ, σὲ συνάρτηση «μ' ἐκείνους ποὺ ᾗδον ἤδη πεθάνει»¹⁸, μὲ τὴ μονολεκτικὴ ἐπεξήγηση: «τ' ἀόρατο»¹⁹, τὰ ἀπόντα πού, κατὰ τὸ στοχαστικὸ στίχο τοῦ Παρμενίδη, μὲ τὴ δύναμη τοῦ νοῦ, καθιστοῦμε παρόντα²⁰, ἂν καὶ ἀόρατα. Μ' αὐτὲς τις ἀπαρχές τοῦ στοχασμοῦ του, ὁ Σωκράτης καταλήγει στὸ σταθερὸ πόρισμα: «κατὰ τὴ γνώμη μου, ὁ θάνατος δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρὰ ἡ διάλυση τῆς ἐνότητας καὶ ὁ

13. ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ, Ε', 105: «τὰ μὲν ἡδέα καλὰ νομίζουσι, τὰ δὲ συμφέροντα δίκαια».

14. *Ἐνθ' ἀν.*, 89: «ὅτι δίκαια μὲν ἐν τῷ ἀνθρωπείῳ λόγῳ ἀπὸ τῆς ἴσης ἀνάγκης κρίνεται, δυνατὰ δὲ οἱ προύχοντες πράσσουσιν καὶ οἱ ἀσθενεῖς συγχωροῦσιν».

15. DIELS-KRANZ, *Ἐνθ' ἀν.*, I, 141, 10-11: «καὶ διὰ τῆς ἐναντιοτροπῆς ἡρμόσθαι τὰ ὄντα».

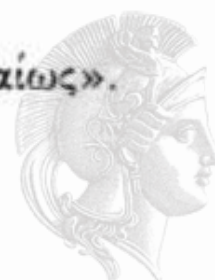
16. «Διδόναι γὰρ αὐτὰ δίκην καὶ τίσιν ἀλλήλοις τῆς ἀδικίας κατὰ τὴν τοῦ χρόνου τάξιν» (ΑΝΑΞΙΜΑΝΔΡΟΥ, *Ἐνθ' ἀν.*, I, 189, 14-15: «γιατὶ δὲν θ' ἀποφύγουν νὰ λογοδοτήσουν καί, σύμφωνα μὲ τὴν τάξιν τοῦ χρόνου, ν' ἀποκαταστήσουν τὴ ζημιὰ ποὺ προκάλεσαν ἀδικώντας τὸ ἓνα τ' ἄλλο»).

17. Ἀπόσπασμα χαμένης τραγωδίας τοῦ Εὐριπίδη, ποὺ διασώθηκε μέσα στὸ κείμενο τοῦ *Γοργία*, 492 e: «τίς δ' οἶδεν, εἰ τὸ ζῆν μὲν ἐστὶ κατθανεῖν, / τὸ κατθανεῖν δὲ ζῆν;».

18. 493 b: «τῶν ἐν ᾧ Αἰδοῦ».

19. 493 b: «τὸ ἀειδές».

20. ΠΑΡΜΕΝΙΔΟΥ, *Περὶ φύσεως*, 4: «λεῦσε δ' ὅμως ἀπεόντα νόῳ παρεόντα βεβαίως».

χωρισμός δυο παραγόντων, τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος»²¹.

4. Τρίτη ἀνάγνωση τοῦ *Γοργία* ἐπεχείρησα, πρὶν ἀπὸ δύο χρόνια, ὅταν ἐπεξεργαζόμουν μιὰ μονογραφία γιὰ τὸν τραγικὸ ἥρωα Σωκράτη, ὡς εἰσαγωγή στὴ φιλοσοφικὴ τραγωδία μου, *Ὡρα ἀπιέναι*. Ἐκεῖ ἡ προσοχή μου εἶχε ἐπικεντρωθεῖ στὴν ἐνσυνείδητη ἐπιλογή τοῦ δασκάλου, νὰ βαδίσει πρὸς τὸν θάνατο, ἐπισφραγίζοντας ἔτσι τὸ ἥθος τοῦ βίου του, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀξιοπιστία τῆς μυστικῆς του ἐνόρασης. Ὅτι, δηλαδή, ἡ διέλευσή μας ἀπὸ τὸ φυσικὸ κόσμο τῆς ἐμπειρικῆς πραγματικότητος - αὐτὸ ποὺ συνηθίζουμε νὰ προσδιορίζουμε ὡς ἐπίγεια ζωὴ - εἶναι παροδικὸ καὶ προκαταρκτικὸ στάδιο, γιὰ μιὰ ἄλλη ζωὴ, σὲ πνευματικὴ διάσταση. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο: «κανένας, ποὺ δὲν παραλογίζεται ὀλωσδιόλου καὶ δὲν εἶναι ἄναδρος, δὲν φοβᾶται νὰ πεθάνει. Ἐκεῖνο ποὺ φοβᾶται εἶναι τὸ νὰ φύγει, ἔχοντας ἀδικήσει. Γιατὶ αὐτὸ εἶναι τὸ πιὸ φοβερὸ κακὸ, δηλαδή νὰ καταφθάσεις στὸν Ἄδη, ἔχοντας τὴν ψυχὴ σου κατὰστικτὴ μὲ τ' ἀδικήματα ποὺ διέπραξες στὴ ζωὴ σου»²². Βέβαια, ὅσοι δὲν ἔχουν ἄλλο στὸ νοῦ τους, πάρεξ ἐξουσία καὶ πλοῦτο καὶ ἀπολαύσεις, καταγελοῦν αὐτὴ τὴ μυστικὴ πίστη: «καταλαβαίνω πὼς ἐσύ, Καλλικλῆ μου, τὰ θεωρεῖς αὐτὰ παραμυθία. Ἐγώ, ὅμως [τὰ θεωρῶ], προῖόν ἐλλογῆς περισκεψῆς»²³. Καὶ συνεχίζει: «ἐγώ, λοιπόν, Καλλικλῆ μου, εἶμαι πεισμένος γιὰ τὴ βασιμότητα αὐτῶν τῶν σκέψεων. Γι' αὐτὸ κι ἔχω τάξει ὡς σκοπὸ μου νὰ ἐμφανιστῶ στὸν μεταθανάτιο κριτὴ μου μὲ τὴν ψυχὴ μου γεμάτῃ ὑγεία. Ἔτσι, στέλνω χαιρετίσματα στὶς φιλοδοξίες τῶν πιὸ πολλῶν ἀνθρώπων καί, ἀποβλέποντας στὴν ἀλήθεια, προσπαθῶ ἀνυπόκριτα νὰ ζῶ, κι ὅταν ἔρθῃ ἡ ὥρα νὰ πεθάνω, ν' ἀποδημήσω ὅσο γίνεται πιὸ σωστά»²⁴.

5. Ἦδη, 55 ἔτη μετὰ τὴν πρώτη (ἀνώριμη) ἀνάγνωση, ξαναδιάβασα φέτος, μὲ προσοχή, λέξη πρὸς λέξη καί, κατὰ τὸ δὴ λεγόμενον, μὲ χαρτὶ καὶ μὲ μολύβι, τὸν *Γοργία*, γιὰ τὶς ἀνάγκες μιᾶς νέας σπουδῆς (τῆς φιλοσοφικῆς τραγωδίας *Ἐπιφανῶν Ἐπιτάφιος* καὶ τῆς μονογραφικῆς εἰσαγωγῆς στὸ ἱστορικὸ πλαίσιο τῆς). Καὶ τότε, ὄχι δίχως ἐκπληξῆ καὶ ἀπορία, ἐπειθαναγκάστηκα, ἀπὸ κάποιο σημεῖο καὶ μετὰ, νὰ τηρῶ δυὸ διαφορετικὲς δεσμίδες σημειώσεων: μία, γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς κύριας σπουδῆς, μὲ τὴν ὁποία ξεκίνησα,

21. 524 b: «ὁ θάνατος τυγχάνει ὧν, ὡς ἐμοὶ δοκεῖ, οὐδὲν ἄλλο ἢ δυοῖν πραγμάτων διάλυσις, τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος, ἀπ' ἀλλήλοιν».

22. 522 e: «αὐτὸ μὲν γὰρ τὸ ἀποθνήσκειν οὐδεὶς φοβεῖται, ὅστις μὴ παντάπασιν ἀλόγιστός τε καὶ ἄνανδρός ἐστιν, τὸ δὲ ἀδικεῖν φοβεῖται· πολλῶν γὰρ ἀδικημάτων γέμοντα τὴν ψυχὴν εἰς Ἄιδου ἀφικέσθαι πάντων ἔσχατον κακῶν ἐστίν».

23. 523 a: «σύ μὲν ἡγήσει μῦθον, ὡς ἐγὼ οἶμαι, ἐγὼ δὲ λόγον». Πβ. καὶ κατωτέρω, 527 a: «τάχα δ' οὖν ταῦτα μῦθός σοι δοκεῖ λέγεσθαι ὥσπερ γραὸς καὶ καταφρονεῖς αὐτῶν» (= «ἴσως ὅλ' αὐτὰ νὰ σοῦ φαίνονται παραμύθια κάποιας γριᾶς καὶ νὰ τὰ περιφρονεῖς»).

24. 526 d: «ἐγὼ μὲν οὖν, ὦ Καλλίχλεις, ὑπὸ τούτων τῶν λόγων πέπεισμαι, καὶ σκοπῶ ὅπως ἀποφανοῦμαι τῷ κριτῇ ὡς ὑγιεστάτην τὴν ψυχὴν· χαίρειν οὖν ἑάσας τὰς τιμὰς τὰς τῶν πολλῶν ἀνθρώπων, τὴν ἀλήθειαν σκοπῶν πειράσομαι τῷ ὄντι ὡς ἂν δύνωμαι βέλτιστος ὧν καὶ ζῆν καὶ ἐπειδὴν ἀποθνήσκω ἀποθνήσκειν».

καὶ μίαν ἄλλη, στὴν ὁποία ἄθελα ἐμπλέχτηκα, καθὼς συνέλαβα τὴ συνείδησή μου νὰ διαφωνεῖ μὲ κάποια ἐπιχειρήματα τοῦ μεγάλου δασκάλου. Φυσικά, ὄχι σ' ὅλα καὶ τὰ σημαντικά. Ἀλλὰ στὰ δευτερεύοντα, ποὺ προθύμως θὰ τὰ χαρακτηρίζα ὡς ἀσήμαντα, ἂν δὲν τὰ ἐνιωθα ὡς - ἔστω καὶ περιθωριακές - ἀνορθογραφίες. Ἴσως ἡ λαθεμένη ἐκτίμηση νὰ εἶναι ὅλη δική μου, κι ὄχι τοῦ σοφοῦ δασκάλου. Ὅπωςδήποτε, ὅμως, αὐτὸ θὰ πρέπει ν' ἀφεθεῖ στὴν ἡρεμότερη κι ἐγκυρότερη κρίση ἄλλων, πολὺ πιὸ εἰδικῶν ἀπὸ ἐμένα. Ἐτσι κατέληξα νὰ προσπαθῶ νὰ συλλέξω, νὰ καταγράψω καί, κατὰ τὸ δυνατόν, τεκμηριωμένα νὰ διερευνήσω αὐτὰ ποὺ μ' ἐνόχλησαν κατὰ τὴ νέα ἀνάγνωση τοῦ *Γοργία*, θέτοντας φυσικά τοὺς (ἐνδεχομένως πολυπράγμονες καὶ ἀναιδεῖς) δισταγμούς μου κάτω ἀπὸ τὴν αὐστηρὴ κρίση ὁποιοῦ ἀναγνώστη θὰ εἶχε τὴν ὑπομονὴ νὰ προσέξει καὶ νὰ σταθμίσει αὐτὲς τὶς ἀνησυχίες μου.

Ἐχοντας, λοιπόν, ἐπίγνωση καὶ τῆς ἀποθάρρυνσης, τὴν ὁποία ἐνέχει ἡ προειδοποίησις τοῦ Σωκράτη πρὸς τὸν Καλλικλῆ: «ἐγὼ δὲν γνωρίζω πῶς ἔχουν αὐτὰ τὰ ζητήματα. Ὅμως ὅσα σὰς ἐξέθεσα, καὶ ὅπως τὸ ἔκανα τώρα δά, κανένας δὲν μπορεῖ νὰ τ' ἀρνηθεῖ, δίχως τὸν κίνδυνο νὰ γελοιοποιηθεῖ»²⁵, περιορίζομαι νὰ θέσω κάτω ἀπὸ τὴ φρόνιμη κρίση τοῦ ἀναγνώστη τὰ ἐρωτηματικά, στὰ ὁποία μὲ παρακίνησαν ὀρισμένες σκέψεις τοῦ Σωκράτη, ὅπως τὶς παρουσιάζει ὁ Πλάτων στὸ διάλογο *Γοργίας*. Ἀλλωστε, ἔκτοτε ἤδη ὁ Καλλικλῆς εἶχε ἐναντιωθεῖ στὸ συνομιλητὴ του μὲ τὴν πολὺ αὐστηρὴ παρατήρηση: «δὲν καταλαβαίνω σὲ ποιοῦ εἶδους σοφιστεῖες καταφεύγεις, Σωκράτη μου!»²⁶, κάτι ποὺ τὸν πειθανάγκασε στὴν παραδοχή, ποὺ μόνο κατ' ἐπίφασιν θὰ μποροῦσε νὰ ἔχει εἰρωνικὴ διάσταση: «μὰ οὐτ' ἐγὼ ἰσχυρίζομαι πῶς ξέρω αὐτά, γιὰ τὰ ὁποία μιλῶ. Ἀλλὰ προσπαθῶ νὰ βρῶ ἄκρη ἀπὸ κοινοῦ μὲ σὰς. Ἐτσι, ὥστε, ἂν κάποιος ἔχει ν' ἀντιτάξει βάσιμη ἀντίρρηση, ἐγὼ πρῶτος νὰ σπεύσω νὰ συμφωνήσω μαζί του»²⁷. Μία παραδοχή, στὴν ὁποία ὁ Πλάτων δίδει μὲν εἰρωνικὸ τόνο, τοῦ ὁποίου ὅμως ἡ δικαίωση θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ἀμφίβολη.

6. Κοντοστάθηκα, ὅταν ὁ Σωκράτης, ὑποστηρίζοντας πῶς εἶναι δυστυχέστεροι ἐκεῖνοι ποὺ ἀδικοῦν καὶ διαφεύγουν τὴν ποινὴ ἀπὸ ἐκείνους ποὺ συλλαμβάνονται, δικάζονται καὶ τιμωροῦνται, προκάλεσε τὸν Πῶλο: «Θέλεις νὰ ἐλέγξεις τὴ βασιμότητα κι αὐτῆς μου τῆς γνώμης;»²⁸. «Ἀλλ' αὐτό, Σωκράτη μου, εἶναι ἀκόμη πιὸ δύσκολο ν' ἀποπειραθῶ»²⁹, ἀπάντησε ὁ καημένος ὁ Πῶλος. Ὅποτε, ὁ Σωκράτης ἐξερράγη: «Ὅχι ἀπλῶς δύσκολο, καλέ

25. 509 a: «ἐγὼ ταῦτα οὐκ οἶδα ὅπως ἔχει, ὅτι μέντοι ὦν ἐγὼ ἐντετύχηκα, ὥσπερ νῦν, οὐδεὶς οἶός τ' ἐστὶν ἄλλως λέγων μὴ οὐ καταγέλαστος εἶναι».

26. 497 a: «οὐκ οἶδ' ἅττα σοφίζει, ὦ Σώκρατες!»

27. 506 a: «οὐδὲ γάρ τοι ἔγωγε εἰδὼς λέγω ἢ λέγω, ἀλλὰ ζητῶ κοινῇ μεθ' ὑμῶν, ὥστε, ἂν τι φαίνεται λέγων ὁ ἀμφισβητῶν ἐμοί, ἐγὼ πρῶτος συγχωρήσομαι».

28. 473 b: «βούλει καὶ τοῦτο ἐλέγχειν;»

29. 473 b: «ἀλλ' ἔτι τοῦτ' ἐκείνου χαλεπώτερόν ἐστιν, ὦ Σώκρατες, ἐξελέγξαι».

μου Πῶλε, ἀλλ' ἀδύνατο. Γιατί ἡ ἀλήθεια δὲν ὑπόκειται στὴ μομφή τῆς πλάνης»³⁰. Ἀσφαλῶς, ἂν θὰ ἦταν ἐφικτὸ νὰ βρεθεῖ ἡ ἀλήθεια, αὐτὴ δὲν θὰ ἦταν δεκτικὴ περαιτέρω ἀμφισβήτησης καὶ ἐλέγχου, μὴ τυχὸν κι εἶναι λαθεμένη. Ἀκριβῶς, ἐπειδὴ ἀλήθεια σημαίνει τελικῶς τὸ μὴ λαθεμένο. Καὶ ἐφ' ὅσον μὲν πρόκειται γιὰ τὴν ἀνασύσταση τῶν ἐμπειριῶν τοῦ παρελθόντος, αὐτὸς ὁ ἐλεγχος ἐπιχειρεῖται κάτω ἀπὸ τὶς ἐγγενεῖς ἀνασφάλειες τῆς λήθης, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐνσυνείδητης παραποίησης, ἔτσι ὥστε ἡ φερόμενη ὡς πλήρως ἀποδεδειγμένη δικανικὴ ἀλήθεια, μόνον κατὰ δικονομικὴ παραχώρηση νὰ γίνεται ἀποδεκτὴ ὡς ἀδιαμφισβήτητη.

Ἐξ' ἄλλου, ὅταν μὲ τὸν ὄρο «ἀλήθεια» ἐννοοῦμε τὴ βασιμότητα κάποιας ἐκτιμητικῆς κρίσης, δὲν πρέπει νὰ παραβλέπουμε ὅτι οἱ ἐκτιμητικὲς κρίσεις διατυπώνονται σὲ ἀναφορὰ μὲ κατηγορικὰ μέτρα, τὰ ὁποῖα εἴτε δὲν γίνονται ἀποδεκτὰ ἀπὸ ὅλους, καὶ πρὸ παντὸς ὄχι σὲ κάθε τόπο καὶ σὲ κάθε χρονικὴ περίοδο τῆς ἱστορίας, εἴτε - στὴν περίπτωσή ποὺ τιμῶνται ὡς αἰώνιες καὶ ἀκατάλυτες ἀξίες - συχνὰ ἀλληλοσυγκρούονται μ' ἄλλες ἀξίες, ποὺ ἐπίσης γίνονται δεκτὲς ὡς αἰώνιες καὶ ἀκατάλυτες, ἔτσι ὥστε ἡ ἀλληλεπίδρασή τους νὰ εἶναι ἀντικείμενο ἐντόνων, ὅσο καὶ εὐλογῶν διαφωνιῶν. Περαιτέρω, ἂν μὲ τὸν ὄρο «ἀλήθεια» ἐννοοῦμε τὴν παραδοχὴ κάποιας ἐνορατικῆς προσέγγισης μεταφυσικῶν συλλήψεων, γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν ἔχουμε, ἢ ἀκόμη καὶ δὲν μπορούμε νὰ ἔχουμε, ἐμπειρία, τότε θὰ τολμοῦσα νὰ πῶ, ὅτι ἀτόπως γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἀλήθεια. Πρόκειται γιὰ τὴν πίστη ποὺ καθενας δικαιούται νὰ ἔχει. Ἀλλὰ σὲ καμμιά περίπτωση, ἡ πίστη τοῦ ἐνὸς δὲν μπορεῖ νὰ λειτουργεῖ ἀποστομωτικὰ γιὰ τοὺς ἄλλους.

Τέλος, ἀκόμη καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ γνώση, ποὺ στηρίζεται σ' ἀκλόνητα ἀποδεικτικὰ μέσα, πειράματα καὶ τεκμηριωμένη ἐπαλήθευση, εἶναι διαρκῶς ἀνοιχτὴ στὴ μελλοντικὴ ἀνατροπὴ τῆς. Κι ἐδῶ ἀκριβῶς ἐντοπίζεται ἡ γοητεία τῆς ἐντιμῆς ζήτησης τῆς γνώσης, ὅτι δηλαδὴ ἐνέχει, ὡς αὐτονόητο συστατικὸ στοιχεῖο τῆς, τὸν αἰφνιδιασμὸ τῆς διαψευσιμότητάς τῆς. Αὐτὸ ἦταν, κατὰ τὴ γνώμη μου τὸ μήνυμα τοῦ Σωκράτη, καθὼς, ὅπως λέγεται, διακήρυσσε «ἐν οἶδα ὅτι οὐδὲν οἶδα»³¹. Ἀσφαλῶς ἤξερε πολλὰ καὶ τεκμηριωμένα. Ὅμως, εἶχε ἐπίγνωση τοῦ ὅτι ἡ γνώση του, ὅπως κάθε γνήσια γνώση, ἦταν

30. 473 b: «οὐ δῆτα, ὦ Πῶλε, ἀλλ' ἀδύνατον· τὸ γὰρ ἀληθὲς οὐδέποτε ἐλέγχεται».

31. Αὐτούσιο τὸ χωρίο τοῦτο δὲν ὑπάρχει στὴν ἐλληνικὴ γραμματεία. Στὴν πλατωνικὴ Ἀπολογία ὑπάρχουν μόνον οἱ ἀκόλουθες δύο παραφράσεις: «ἐγὼ δέ, ὥσπερ οὖν οὐκ οἶδα, οὐδὲ οἶμαι... ὅτι ἂ μὴ οἶδα εἰδέναι» (21d), καθὼς καὶ «τοῦτο πῶς οὐκ ἀμαθία ἐστὶν αὕτη ἢ ἐπονείδιστος, ἢ τοῦ οἶσθαι εἰδέναι ἢ οὐκ οἶδεν» (29b). Ὁ Ὀλυμπιόδωρος ὁ Φιλόσοφος ἀναφέρει ὅτι ὁ Σωκράτης εἶχε πεῖ: «ἐγὼ μὲν γὰρ οὐδὲν οἶδα πλὴν ἐν μόνον, τὸ διδόναι λόγους καὶ λαμβάνειν, τουτέστι τὴν διαλεκτικὴν, ὅπερ τὸ ὅλον ἐστίν» (εἰς τὸν Ἀλκ., 175.15). Ἐξ ἄλλου ὁ Ἀνώνυμος, στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ στὴν πλατωνικὴ φιλοσοφία ἀναφέρει γιὰ τὸ Σωκράτη: «αὐτός, φασίν, λέγει ἐν διαλόγῳ αὐτοῦ ὅτι "οὐδὲν οἶδα οὔτε διδάσκω τι, ἀλλὰ διαπορῶ μόνον"» (Περὶ τῆς φιλοσοφίας Πλάτωνος, 10,44-10,46). Κι ἀκόμη: «εἰρηκῶς "οὐδὲν οἶδα" προσέθηκεν ὅτι "πλὴν ὀλίγου τινὸς καὶ τοῦτο τοῦ λαμ-

ἐκθετη στή μελλοντική ἀνατροπή της³², μέσ' ἀπ' τὸ διάλογο καὶ τὴν ἀδιάκοπη ζήτηση. Ἐν ὄψει λοιπὸν αὐτῶν τῶν παρατηρήσεων δὲν μοῦ φαίνεται πειστικός ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Σωκράτη, στὸν *Γοργία*, πὼς ἡ ἀλήθεια ποτὲ δὲν ὑπόκειται στὸν ἔλεγχον τῆς πλάνης.

Ὅμως, κάτω ἀπὸ τὸ βάρος τοῦ κύρους τοῦ κορυφαίου φιλοσόφου, εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ περάσω ἀπὸ αὐτοέλεγχον αὐτὸ τὸ βαρὺ συμπέρασμά μου. Ἀσφαλῶς, ὁ Σωκράτης δὲν φλυαροῦσε. Τί ἐννοοῦσε, λοιπὸν, ἐπιμένοντας μὲ τέτοια πρωτόγνωρη ἀδιαλλαξία, πὼς ποτὲ ἡ ἀλήθεια δὲν εἶναι ἐκτεθειμένη στὸν ἔλεγχον τῆς πλάνης; Δοκιμάζοντας ξανά, παρατήρησα ὅτι μ' αὐτὴν τὴ φράση δὲν λέει ὅτι ὁ κρίσιμος ἰσχυρισμὸς του εἶναι ἀληθινός, καὶ γι' αὐτὸ ἀνεπίδεκτος ἐλέγχου. Λέει κάτι τὸ διαφορετικό: ὅτι εἶναι ἀδύνατο ἡ ἴδια ἡ ἀλήθεια νὰ ἐλεγχθεῖ. Μ' αὐτὸ τὸ εἰδικὸ νόημα, ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦτος τοῦ Σωκράτη νομίζω ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ἐνοχλεῖ τὸν σύγχρονο σκεπτόμενο ἄνθρωπο, γιὰ τοὺς ἀκολουθοῦντες δύο λόγους: πρῶτον, ἐπειδὴ στὴν ἐποχὴ μας εἶναι κοινὴ ἡ παραδοχὴ πὼς ἡ ἀλήθεια δὲν ἔχει ὄντολογικὴ διάσταση. Εἶναι ἀπλῶς καὶ μόνον μέτρο ἐκτιμητικῆς κρίσης. Καὶ τὰ μέτρα τῶν ἐκτιμητικῶν κρίσεων, ἀπὸ τὴ φύση τους, εἶναι ρευστά, ἀνοιχτά σὲ συνεχεῖς ἐμπλουτισμοὺς καὶ ἐξελίξεις μέσα στὴ δυναμικὴ τῆς ἀνθρώπινης κατάκτησης τῆς γνώσης, καὶ δεύτερον, ἐπειδὴ, ἀκόμη κι ἂν ἡ ἀλήθεια θὰ εἶχε ὄντολογικὴ διάσταση, ὅπως φαίνεται νὰ δέχεται ὁ Πλάτων, μέσα στὴν ὄντολογικὴ διάσταση τοῦ δικοῦ του κόσμου τῶν ἰδεῶν, πάντως αὐτὴ ἡ ὄντολογικὴ διάσταση θὰ ἦταν ἐξωπραγματικὴ, δηλαδή ἐξω ἀπ' τὸ δικό μας κόσμον τῆς ἀποδείξιμης ἐμπειρικῆς πραγματικότητος. Σ' ἕναν ἄλλον κόσμον, τὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν, ἀπρόσιτο σ' ἐμᾶς³³, ἀφοῦ ἡ ψυχὴ μας, κατὰ τὴν ὁμολογίαν τοῦ ἰδίου τοῦ Πλάτωνα, στὴν καλύτερη περίπτωσιν, διατηρεῖ ἀπλῶς ἀμυδρὴ ἀνάμνησιν³⁴ ἐκείνου τοῦ ἰδανικοῦ κόσμου, καὶ τὴν ἐπιστροφὴν σ' ἐκεῖνον διακαῶς ἐπιθυ-

ῥάνειν λόγον καὶ διδόναι" ἀντὶ τοῦ "διαλέγεσθαι"» (11.2). Περισσότερο φαίνεται νὰ πλησιάζει στὸ περιώνυμο ἀπόφθεγμα «ἐν οἷδα ὅτι οὐδὲν οἷδα» ἢ παράφραση, τὴν ὁποῖα ὁ Κικέρων (*Acad. I*, 45 [LS 68A]) ἀποδίδει στὸν Ἀρκεσίλαο: «itaque Arcesilaos negabat esse quicquam quod sciri posset, ne illud quidem ipsum quod Socrates sibi relisquisset, ut nihil scire se sciret».

32. Π6. ΠΛΑΤΩΝΟΣ *Ἐπιστολὴ Β'* 314 b: «οἱ νῦν ἄρτι σφίσι φασὶν τὰ μὲν τότε ἀπιστότατα δοξάντα εἶναι νῦν πιστότατα καὶ ἐναργέστατα φαίνεσθαι, ἃ δὲ τότε πιστότατα, νῦν τοῦναντίον» = «ὅλοι πιά παραδέχονται πὼς ὅσα ἄλλοτε θεωροῦσαν ὡς ἀναξιόπιστα, τώρα γίνονται ἀποδεκτὰ ὡς ἀποδειγμένα καὶ φανερά, ἐνῶ ὅσα τότε θεωροῦνταν ἀξιόπιστα, τώρα ἀντιθέτως (ἀποκρούονται ὡς ἀβάσιμα)». Βλ. σχετικῶς καὶ Β.Ν. ΤΑΤΑΚΗ, *Στὴ χώρα τῶν στοχασμῶν*, Ἀθήνα, Ἀστὴρ, (1936), 1985², σ. 27, ὅτι κατὰ τὸ Σωκράτη οἱ ἀλήθειες εἶναι μόνον καὶ σταθερὰ προσωρινές.

33. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Πολιτεία*, 517 c: «τελευταία ἡ τοῦ ἀγαθοῦ ἰδέα καὶ μόγις ὁραῖσθαι».

34. ΤΟΥ ΑἴΤΟΥ, *Μένων*, 81 c-d: «ἄτε οὖν ἡ ψυχὴ ἀθάνατός τε οὖσα καὶ πολλάκις γεγονυῖα, καὶ ἐωρακυῖα καὶ τὰ ἐνθάδε καὶ τὰ ἐν Ἄιδου [καὶ] πάντα χρήματα, οὐκ ἔστιν ὅ,τι οὐ μεμάθηκεν (...) τὸ γὰρ ζητεῖν ἄρα καὶ τὸ μανθάνειν ἀνάμνησις ὅλον ἐστίν». Ἐπίσης, *Πολιτεία*, 516 c: «ἀναμνησκόμενον αὐτὸν τῆς πρῶτης οἰκήσεως καὶ τῆς ἐκεῖ σοφίας».

μεῖ³⁵, ἐνῶ ἡ γνώση μας μόνο σκιές ἐκείνου ἀντιλαμβάνεται³⁶.

7. Σ' ἄλλο σημεῖο τοῦ *Γοργία*, ὁ Σωκράτης, διαλεγόμενος μέ τόν Πῶλο, καί προσποιούμενος πῶς τόν ἐρωτᾷ, προσπαθεῖ νά τοῦ ἐκμαιεύσει τή συγκατάθεση ὅτι χαρακτηρίζει κάτι ὡς ὠραῖο (καλόν), ἀποβλέποντας εἴτε στή χρησιμότητά του εἴτε στήν ἀπόλαυση πού τοῦ προκαλεῖ ἡ θέα του: «τά ὁμορφα δέν τὰ ὀνομάζεις ὁμορφα, ἀποβλέποντας [εἴτε] στή χρησιμότητα πού περιέχουν, δηλαδή σ' ἀναφορὰ μέ κάτι ἄλλο, γιά τὸ ὁποῖο καθένα τους εἶναι χρήσιμο (...) εἴτε σέ κάποια ἀπόλαυση, ἂν παρακινοῦν ἐκείνους πού τὰ βλέπουν νά χαίρονται στή θέα τους;»³⁷. Ὁ Πῶλος πρόθυμα συγκατατίθεται: «πέρα γιά πέρα, βεβαίως. Σωστά προσδιορίζεις, Σωκράτη μου, τ' ὁμορφο, μέ μέτρο τὸ ἀπολαυστικό καί τὸ χρήσιμο»³⁸. Ἐτσι ὁ Σωκράτης προχωρεῖ, καί πάλι μέ τή σύμφωνη γνώμη τοῦ Πῶλου, στό ἐπόμενο βῆμα: «λοιπόν τὸ ἄσχημο προσδιορίζεται ἀντιστοίχως μέ μέτρα τὸ λυπηρὸ καί τὸ βλαπτικό;»³⁹. Ἐδῶ φοβᾶμαι πῶς ἡ σύγχρονη γνωσιολογία θά καταλόγιζε στό Σωκράτη ὅτι προσφεύγει σ' αἰσθητικά μέτρα γιά ν' ἀντλήσει ἠθικά πορίσματα. Στό πλαίσιο τῶν σύγχρονων γνωσιολογικῶν παραδοχῶν, μ' αἰσθητικά μέτρα μόνον ἡ αἰσθητικὴ ἀπόλαυση προσδιορίζει τὸ ὠραῖο, καί μόνον ἡ αἰσθητικὴ δυσαρέσκεια (κάτι πού δέν πρέπει νά συγχέεται μέ τή συναισθηματικὴ λύπη) προσδιορίζει τ' ἄσχημο. Ἀντιστοίχως, τὸ χρήσιμο καί τὸ βλαπτικό προσδιορίζονται μέ πρακτικά μέτρα καί εἰδικότερα μέ ἠθικά μέτρα, ἂν ἐλέγχουμε εἴτε τή χρησιμότητα πού κάτι ἔχει γιά τήν προαγωγή τῆς ἀρετῆς τοῦ ἀνθρώπου, εἴτε τήν ἠθικὴ βλάβη πού προκαλεῖ.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὸ πρότυπο τοῦ «καλοῦ καγαθοῦ» ἀνθρώπου (ὁμορφου στό ἐξωτερικὸ παρουσιαστικό του καί χρηστοῦ στό ἦθος του) συντελοῦσε στή συγχώνευση αἰσθητικῶν καί ἠθικῶν ἀξιολογικῶν μέτρων, κατὰ τὴν κλασσικὴ ἀρχαιότητα. Χαρακτηριστικὸ πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση εἶναι τὸ ἀπόσπασμα 102 τοῦ Ἡρακλείτου: «σέ σχέση μέ τὸ θεὸ ὅλα εἶναι ὠραῖα καί ἠθικῶς ἄμεμπτα καί δίκαια»⁴⁰. Ἴσως, ἡ ταύτιση τῶν αἰσθητικῶν καί τῶν ἠθικῶν ἐκτιμητικῶν μέτρων νά ἦταν γενικότερη ἀντίληψη, πού ἐκφραζόταν καί ὡς ἰδιορρυθμία τῆς γλώσσας μας, κατὰ τὴν ἐποχὴ πού γράφηκαν τὰ πλατωνικά κείμενα, καθὼς τοῦτο μαρτυρεῖται ἀπὸ τὰ λεξικά τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γλώσσας, τὰ ὁποῖα προσεγγίζουν τὸ λῆμμα «καλός» σέ δύο ἐπίπεδα, μέ παράλληλη ἀναφορὰ στό κάλλος τοῦ σώματος καί στό κάλλος τῆς

35. *Πολιτεία*, 5 17 c: «ὅτι οἱ ἐνταῦθα ἐλθόντες οὐκ ἐθέλουσιν τὰ τῶν ἀνθρώπων πράττειν, ἀλλ' ἄνω ἀεὶ ἐπείγονται αὐτῶν αἱ ψυχαὶ διατρίβειν».

36. *Ἐνθ' ἀν.*, 5 14 a κ. ἐξ.

37. 474 d (καὶ e): «τὰ καλὰ οὐχί (...) κατὰ τὴν χρεῖαν λέγεις καλὰ εἶναι, πρὸς ὃν ἂν ἕκαστον χρήσιμον ᾖ (...) ἢ κατὰ ἡδονὴν τινα, ἐὰν ἐν τῷ θεωρεῖσθαι χαίρειν ποιῇ τοὺς θεωροῦντας;».

38. 475 a: «πάνυ γε καὶ καλῶς γε νῦν ὀρίζει, ὦ Σώκρατες, ἡδονῇ τε καὶ ἀγαθῷ ὀρίζομενος τὸ καλόν».

39. 475 a: «οὐκοῦν τὸ αἰσχρὸν τῷ ἐναντίῳ, λύπη τε καὶ κακῷ;».

40. DIELS-KRANZ, *Ἐνθ' ἀν.*, I, 173, 17-18: «τῷ μὲν θεῷ καλὰ πάντα καὶ ἀγαθὰ καὶ δίκαια».

ψυχῆς⁴¹. ὅμοια δὲ καὶ τὸ λῆμμα «αἰσχρός», σὲ δύο ἐπίπεδα, μὲ παράλληλη ἀναφορὰ τόσο στὸν σωματικὰ ἄσχημο ὅσο καὶ στὸν κακοήθη στὴν ψυχὴ⁴².

Ὅπωςδήποτε, ὁ Σωκράτης, στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς σύγχυσης αἰσθητικῶν καὶ πρακτικῶν (ἠθικῶν) μέτρων παρασύρεται στὸ λογικὸ ἄλμα, ἀπὸ τὸν προβληματισμό: «εἶναι πιὸ ἄσχημο τὸ ν' ἀδικεῖ κάποιος ἀπὸ τὸ ν' ἀδικεῖται;»⁴³, νὰ καταλήγει στὸ πόρισμα: «ἄρα σωστά εἶπα ὅτι οὔτ' ἐγώ, μήτ' ἐσύ, οὔτε κανένας ἄλλος ἄνθρωπος δὲν θὰ δεχόταν καλύτερα ν' ἀδικεῖ παρά ν' ἀδικεῖται. Γιατὶ τὸ πρῶτο εἶναι πιὸ βλαπτικὸ γιὰ τὸν ἴδιο»⁴⁴. Ἀπὸ τὸν αἰσθητικὸ χαρακτηρισμὸ «πιὸ ἄσχημο» (αἰσχιον) ἀντλήσε ἠθικὸ πόρισμα γιὰ τὸ ἠθικῶς «πιὸ βλαπτικὸ» (κάκιον). Σ' αὐτὴν τὴ σύγχυση τῶν ἐκτιμητικῶν μέτρων ἐμμένει ὁ Σωκράτης, στὴ συνέχεια, κατὰ τρόπο πού νὰ μὴν ἀφήνει περιθώριο ἀμφιβολίας ὅτι παρασύρεται σὲ λογικὸ ἄλμα: «λοιπὸν ἂν εἶναι ὁμορφα, εἶναι καὶ χρήσιμα. Μὲ τὴν ἐννοια πὼς εἴτε θὰ προκαλοῦν αἰσθητικὴ ἀπόλαυση εἴτε θὰ εἶναι ὠφέλιμα»⁴⁵. Κι ἀκόμη: «πάντοτε τὸ πανάσχημο εἶναι πανάσχημο ἐπειδὴ προκαλεῖ εἴτε τὴν πιὸ μεγάλη λύπη εἴτε σοβαρὴ βλάβη εἴτε καὶ τὰ δύο»⁴⁶.

8. Ὁ Γρηγόρης Βλαστός καταλογίζει στὸ κείμενο τοῦ *Γοργία* κι ἓνα ἄλλο συλλογιστικὸ ἄλμα, τὸ ὁποῖο ἐγὼ δὲν εἶχα συνειδητοποιήσει κατὰ τὴν τελευταία ἀνάγνωσή μου, πού μοῦ ἔδωσε τὰ ἐρεθίσματα γιὰ τὴν προκείμενη μελέτη. Ὅτι δηλαδὴ κάποιος θεατὴς παρατηρεῖ ἓνα μοχθηρὸ σπιοῦνο ἐνὸς ἀνελεύθερου καθεστῶτος πού ψευδῶς καταγγέλλει ἓνα ἀθῶο πολίτη ὡς συνωμότη. Ὁ καταγγελλόμενος συλλαμβάνεται, ἀπολύεται ἀπὸ τὴ θέση ἐργασίας του, ὑποβάλλεται σὲ βασανιστήρια καὶ τελικῶς καταδικάζεται σὲ πολυετὴ φυλάκιση ἀπὸ τὰ ἔκτακτα στρατοδικεῖα πού λειτουργοῦν στὴν καταπιεζόμενη χώρα. Ἀντιθέτως, ὁ σπιοῦνος ἀπολαύει πολλῶν πλεονεκτημάτων, πλουτίζει, καί, μετὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν, τιμᾶται ὡς εὐυπόληπτο μέλος τῆς δημοκρατικῆς κοινωνίας. Ὁ θεατὴς λοιπὸν πού βλέπει τὸν ἀδικούμενο νὰ ὑποφέρει, ἐνῶ ἐκεῖνον πού τὸν ἀδίκησε νὰ μένει ἀτιμώρητος καὶ νὰ τιμᾶται, ἀσφαλῶς θεωρεῖ βαρύτερο κακὸ τὸ ὅτι ὁ ἄδικος διέφυγε τὴν τιμωρία πού τοῦ ἔπρεπε, παρά τὴν ἀδικία πού ὑπέστη ὁ ἀθῶος. Στὰ μάτια τοῦ τρίτου θεατῆ τὸ ν' ἀδικεῖς καὶ νὰ μένεις ἀτιμώρητος εἶναι χειρότερο κακὸ ἀπὸ τὸ ν' ἀδικεῖσαι⁴⁷.

Ὅμως, ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀδιαμφισβήτητη ἀφετηρία ὁ Σωκράτης κάνει ἓνα

41. Π6. σχετικῶς, ΣΤΑΜΑΤΑΚΟΥ, *Λεξικὸν τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γλώσσης*, λ. καλός.

42. *Ἐνθ' ἄν.*, λ. αἰσχρός.

43. 475 d: «αἰσχιον εἶναι τὸ ἀδικεῖν τοῦ ἀδικεῖσθαι;».

44. 475 e: «ἀληθῆ ἄρα ἐγὼ ἔλεγον, ὅτι οὔτ' ἂν ἐγὼ οὔτ' ἂν σὺ οὔτ' ἄλλος οὐδεὶς ἄνθρωπων δέξαιτ' ἂν μᾶλλον ἀδικεῖν ἢ ἀδικεῖσθαι· κάκιον γὰρ τυγχάνει ὄν».

45. 477 a: «οὐκοῦν εἶπερ καλὰ, ἀγαθὰ; Ἡ γὰρ ἡδέα ἢ ὠφέλιμα».

46. 477 c: «ἀεὶ τὸ αἰσχιστόν ἤτοι λύπην μεγίστην παρέχον ἢ βλάβην ἢ ἀμφοτέρω αἰσχιστόν ἐστιν».

47. Γρ. ΒΛΑΣΤΟΣ, *Σωκράτης - εἰρωνευτὴς καὶ ἠθικὸς φιλόσοφος*, (μτφρ. Π. Καλλιγᾶ), πρόλογος Α. Νεχαμᾶς, Ἀθήνα, Ἑστία, 1993, σ. 217.

πρόδηλο λογικό άλμα: υποστηρίζει δηλαδή ότι και για τον ίδιον τον σπιοῦνο τοῦ παραδείγματος εἶναι χειρότερο κακὸ τὸ ὅτι ἀδίκησε κι ἔμεινε ἀτιμώρητος, σὲ σύγκριση μὲ τὸ κακὸ ποὺ συνιστᾷ ἡ ἀδικία, τὴν ὁποία ὑπέστη τὸ θῦμα. Ἐν ὄψει αὐτοῦ τοῦ λογικοῦ ἁλματος, ὁ Βλαστός παρατηρεῖ: «νὰ λοιπὸν ποὺ ἔχουμε ἓνα ἐντελῶς σαθρὸ ἐπιχείρημα. Πῶς μπορούμε νὰ δικαιολογήσουμε τὴν παρουσία του στὸ κείμενο τοῦ Πλάτωνα; Ὑπάρχουν δύο ἐνδεχόμενα. Τὸ ἓνα εἶναι πῶς τοῦτος δὲν ἀντιλαμβάνεται ὅτι τὸ ἐπιχείρημα εἶναι ἐσφαλμένο καὶ τὸ βάζει στὸ στόμα τοῦ Σωκράτη πιστεύοντας ὅτι εἶναι σωστὸ καὶ ἐπαρκὲς γιὰ νὰ ἐπιφέρει τὴν ἐλεγκτικὴ ἀνασκευὴ τῆς θέσης τοῦ Πῶλου. Τὸ ἄλλο εἶναι ὅτι, ἀντιθέτως, ὁ Πλάτων κατανοεῖ τὸ ὅτι τὸ ἐπιχείρημα εἶναι ἐλαττωματικὸ καὶ παρ' ὅλα αὐτὰ παρουσιάζει τὸν Σωκράτη νὰ τὸ χρησιμοποιεῖ, ἐπειδὴ εἶναι ἀρκετὰ ἀληθοφανὲς ὥστε νὰ ξεγελάσει τὸν Πῶλο»⁴⁸.

Ἀναφορικὰ μὲ τὴ δεύτερη ἐκδοχή, ὁ Βλαστός ὑπενθυμίζει ὅτι «ἔχει ἐπανειλημμένα υποστηριχθεῖ ἀπὸ φημισμένους μελετητὲς ὅτι ὁ Σωκράτης δὲν διστάζει νὰ «πασσάρει» στοὺς συνομιλητὲς του - γιὰ τὸ καλὸ τους, βέβαια, - προκείμενες τὶς ὁποῖες ὁ ἴδιος θεωρεῖ ἐσφαλμένες»^{49,50}. Ὑστερ' ἀπὸ μιὰ καλομελετημένη στάθμιση, ὁ Βλαστός καταλήγει στὸ πόρισμα ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ὁ Πλάτων «δὲν ἔχει ἐπίγνωση τῆς σφαλερότητας τοῦ ἐπιχειρήματος»⁵¹. Αὐτὸς λοιπὸν εἶναι ἓνας τρόπος νὰ ἐξηγήσουμε τὴν παρουσία αὐτοῦ τοῦ ἄθλιου ἐπιχειρήματος μέσα στὶς ὑψηλόφρονες σελίδες τοῦ *Γοργία*: ὁ πλατωνικὸς Σωκράτης ἔκανε λάθος. Ἄνθρωπος εἶναι, ὅπως ὅλοι μας, καὶ ὅταν μεταχειρίζεται ἐλλειπτικὲς ἐκφράσεις σὲ μιὰ συλλογιστικὴ ἀκολουθία εἶναι δυνατόν νὰ παραπλανηθεῖ καὶ νὰ διαπράξει κατὰ λάθος ἓνα σφάλμα συνεπαγωγῆς»⁵². Εἶναι ἔξω ἀπὸ κάθε θεμιτὴ ἀμφιβολία ὅτι, σ' ἐπίπεδο συλλογιστικῆς, ὁ Σωκράτης παρασύρεται σὲ λογικὸ ἅλμα, ὅταν ἰσχυρίζεται ὅτι γιὰ τὸν ἀδικοῦντα εἶναι χειρότερο κακὸ τὸ ν' ἀδικεῖ καὶ νὰ παραμένει ἀτιμώρητος, σ' ἀντίθεση πρὸς τὸν ἀδικούμενο, γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ ἀδικία ποὺ τοῦ προσγίνεται εἶναι ἡπιότερο κακὸ, αὐτὸ δὲ τὸ πόρισμα ἐμφανίζεται ν' ἀντλεῖ ἀπὸ τὴν κοινὴ παραδοχὴ ὅτι τὴν ἴδια ἀξιολογικὴ ἐκτίμηση κάνει καὶ κάθε καλοπροαίρετος τρίτος θεατὴς αὐτῆς τῆς ἀδικίας. Ὅμως, σ' ἓνα ἄλλο - θὰ τολμοῦσα νὰ πῶ, μεταφυσικό - ἐπίπεδο, αὐτὸ τὸ πόρισμα τοῦ Σωκράτη εἶναι πέρα γιὰ πέρα συ-

48. ΒΛΑΣΤΟΥ, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 223.

49. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 206, μὲ περαιτέρω παραπομπές.

50. Ὁ Κορνήλιος Καστοριάδης, στὸ βιβλίο του *Ὁ πολιτικός τοῦ Πλάτωνα*, Ἀθήνα, 2001, ὑπῆρξε ἀμεϊλικτός, παρατηρώντας ὅτι τοὺς σοφιστὲς «ὁ Πλάτων τοὺς κατακεραυνώνει, ἐνῶ ὁ ἴδιος εἶναι ἀπαράμιλλος σοφιστής. Εἶναι ἀναρίθμητοι οἱ ἠθελημένοι παραλογισμοὶ καὶ οἱ σοφιστεῖες ποὺ συναντᾶμε στοὺς διαλόγους του» (σ. 36), καθὼς καὶ ὅτι «ὁ Πλάτων εἶναι συχνὰ περισσότερο σοφιστὴς ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους του σοφιστὲς» (σ. 87), ὅπου «σοφιστὴς σημαίνει (...) ψευδοκάπηλος, μικροπωλητὴς ψευδοσυλλογισμῶν», ποὺ θριαμβεύει μὲ «τὴν καπηλεῖα τοῦ ψεύδους» (σ. 42).

51. ΒΛΑΣΤΟΥ, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 228.

52. *Αὐτόθι*, σ. 226.

νεπές. Καθώς, δηλαδή, θά σημειωθεί πιο κάτω⁵³, ο Σωκράτης πιστεύει ότι ή ψυχή λογοδοτεί, όταν αποχωρίζεται από το σώμα και κατεβαίνει στον Ἅδη. Καί ἂν μὲν εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὰ στίγματα ἀδίκης συμπεριφορᾶς της, θά μεταβεί στή νῆσο τῶν Μακάρων. Ἐνῶ, ἂν βαρύνεται μ' ἀδικες πράξεις, γιὰ τίς ὁποῖες δέν πλήρωσε τήν πρέπουσα τιμωρία ἐν ζωῇ, τότε θα παραπεμφθεῖ στον Τάρταρο γιὰ νά ἐξοφλήσει τήν ἀνοιχτή ὀφειλή. Εἶναι, λοιπόν, κακό γιὰ τὸν ἴδιο τὸν ἀδικοῦντα τὸ νά ἐμφανιστεῖ ἐνώπιον τῶν κριτῶν τοῦ Ἅδη μὲ ἀνοιχτὲς ὀφειλές γιὰ τίς ἀδικίες ποὺ εἶχε διαπράξει. Ἐνῶ, ἂν εἶχε συλληφθεῖ ἐν ζωῇ καὶ εἶχε ἐκτίσει τήν ποινὴ ποὺ θά τοῦ εἶχε ἐπιβάλει ἡ ἀνθρώπινη δικαιοσύνη, θά εἶχε πλέον ἀποκαθαρθεῖ. Ἡ ποινὴ λειτουργεῖ ὡς καθαρμός. Ἔτσι, ποὺ νά εἶναι ὄντως κακό γιὰ τὸν ἀδικοῦντα, δίχως προηγούμενη κάθαρσή του, νά ἐμφανιστεῖ ἐνώπιον τοῦ μεταθανάτιου δικαστηρίου.

9. Ὅπωςδήποτε, καὶ ἀνεξαρτήτως τῶν παραπάνω παρατηρήσεων, ἐκεῖνο ποὺ ἰδιαιτέρως ξαφνιάζει, καθὼς προχωρεῖ ὁ διάλογος, εἶναι ὅτι ὁ Σωκράτης, ἀναφορικά μὲ τὰ μέτρα προσδιορισμοῦ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ ὠραίου, ἀπὸ κάποιο σημεῖο καὶ μετὰ, δίχως ἐγγύτερη ἐξήγηση, ἰσχυρίζεται τ' ἀκριβῶς ἀντίθετα: «συνεπῶς τὸ νά χαίρεται κάποιος δέν σημαίνει καὶ πῶς ἔχει ἐνεργήσει σωστά, οὔτε τὸ νά νιώθει κάποιος ἀνία σημαίνει πῶς ἔχει ἐνεργήσει λαθεμένα. Ἄλλο, λοιπόν, εἶναι ἡ ἀπόλαυση, κι ἄλλο τ' ὠφέλιμο»⁵⁴. Ἡ παρατήρηση εἶναι βεβαίως ὀρθή. Ὅμως προέκυψε ἀπὸ τέτοια παράδοξη διαδρομὴ σκέψεων, ὥστε ὁ Καλλικλῆς εὐλόγως δυσανασχέτησε καὶ τοῦ ἐπέριψε τὴ μομφή: «δέν καταλαβαίνω σὲ ποίου εἶδους σοφιστεῖες καταφεύγεις, Σωκράτη μου!»⁵⁵. Ἡ δυσφορία τοῦ Καλλικλῆ ἀναπήδησε ἀπὸ τὴν προηγηθεῖσα παρατήρηση τοῦ Σωκράτη ὅτι, ὅταν διψᾶμε, τότε ἡ δίψα εἶναι αἰτία λύπης μας. Ὅμως, ταυτόχρονα, εἶναι καὶ αἰτία χαρᾶς μας, ἐπειδὴ, πίνοντας, νιώθουμε ἀπόλαυση: «ἀντιλαμβάνεσαι ποῦ σὲ ὁδηγοῦν τὰ λόγια σου; Μὲ τὸ νά λές ὅτι ὅταν κάποιος διψᾷ, πίνει, εἶναι σὰν νά λές ὅτι ὅταν κάποιος λυπᾶται, ταυτόχρονα χαίρεται. Ἡ μήπως αὐτὰ τὰ δύο δέν γίνονται στὸν ἴδιο τόπο καὶ χρόνον;»⁵⁶. Κι ἐδῶ, τὸ λογικὸ ἄλμα εἶναι φανερό, στὸ ὁποῖο τελικῶς παρασύρθηκε νά συμφωνήσει ὁ Καλλικλῆς μὲ τὸν Σωκράτη. Καὶ τοῦτο, ἐπειδὴ ὑπάρχει χρονικὴ καὶ λογικὴ ἀπόσταση στὴ διαδοχικὴ ἀλληλουχία: πρῶτα διψῶ καὶ ὑποφέρω, ὕστερα πίνω καὶ ἀνακουφίζομαι. Ἡ λύπη κι ἡ ἀπόλαυση δέν συνυπάρχουν, ἀλλ' ἐμφανίζονται διαδοχικῶς. Αὐτὴν τὴν ἀλληλοδιαδοχικὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ ἡδὺ καὶ τὸ λυπηρὸ ἀναφέρει ἄλλωστε κι ὁ ἴδιος ὁ Σωκράτης σ' ἓναν ἄλλον πλατωνικὸ διάλογο, τὸν *Φαίδωνα*, ὅτι δηλαδή: «ὅπου ἐμφανίζεται τὸ

53. Π6. κατωτέρω, §11.

54. 497 a: «οὐκ ἄρα τὸ χαίρειν ἐστὶν εὖ πράττειν οὐδὲ τὸ ἀνιάσθαι κακῶς, ὥστε ἕτερον γίγνεται τὸ ἡδὺ τοῦ ἀγαθοῦ».

55. 497 a: «οὐκ οἶδ' ἅττα σοφίζει, ὦ Σώκρατες».

56. 496 e: «αἰσθάνει οὖν τὸ συμβαῖνον, ὅτι λυπούμενον χαίρειν λέγεις ἅμα, ὅταν διψῶντα πίνειν λέγῃς; Ἡ οὐχ ἅμα τοῦτο γίγνεται κατὰ τὸν αὐτὸν τόπον καὶ χρόνον;».

ένα επακολουθεῖ ἀργότερα καὶ τὸ ἄλλο»⁵⁷. Ὅπωςδήποτε τὸ τελικὸ πόρισμα τοῦ Σωκράτη εἶναι πέρα γιὰ πέρα πειστικό: «ὅτι δὲν εἶναι τὸ ἴδιο, φίλε μου, τὸ ὠφέλιμο μὲ τὸ ἀπολαυστικό, εἴτε τὸ βλαπτικό μὲ τὸ λυπηρό»⁵⁸.

Στόχος τοῦ Σωκράτη εἶναι νὰ πείσει τὸν Καλλικλῆ πῶς τὸ ἀπολαυστικό δὲν ταυτίζεται με τὸ ὠφέλιμο. Καὶ ἀσφαλῶς δὲν ταυτίζονται αὐτὰ τὰ δύο, ἀφοῦ ἀξιολογοῦνται μὲ διαφορετικὰ μέτρα, δηλαδή μὲ πρακτικό (ἐνδεχομένως ἠθικό) μέτρο τὸ ὠφέλιμο, ἐνῶ μ' αἰσθητικό μέτρο τὸ ἀπολαυστικό, ἀνταποκρινόμενα σὲ δυὸ διαφορετικὲς ἐσωτερικὲς ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδή γιὰ πρακτικὴ ὠφέλεια καὶ γιὰ αἰσθητικὴ ἀπόλαυση. Ἀλλ' αὕτη ἡ σαφὴς ἀντιδιαστολή τους δὲν ἔχει τὸ νόημα πῶς τὸ αἰσθητικῶς ἀπολαυστικό εἶναι ὅπωςδήποτε βλαπτικό (μὴ ἀγαθόν). Μολοντοῦτο, ὁ Σωκράτης ἐπιμένει: «σκοπὸς ὅλων τῶν πράξεών μας πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἀγαθόν (τὸ ἠθικῶς ὠφέλιμο) καὶ γιὰ χάριν ἐκείνου θὰ πρέπει νὰ κάνουμε ὅλα τ' ἄλλα. Κι ὄχι ἐκεῖνο χάριν αὐτῶν»⁵⁹. Αὕτη ἡ τοποθέτησή του εἶναι ἀσφαλῶς πειστική, ὅταν ἀναφέρεται στὴν ἐπιλογὴ ἀνάμεσα στὰ δύο ἀντίθετα ἄκρα: τὸ ἠθικῶς ὠφέλιμο καὶ τὸ ἠθικῶς βλαπτικό. Δὲν μπορῶ ὁμως νὰ κατανοήσω, γιὰτί θὰ πρέπει νὰ ἐπιδιώκεται ἀδιακόπως, παντοῦ καὶ πάντα, τὸ ἠθικῶς ὠφέλιμο, ὅταν ἡ ἐναλλακτικὴ λύση δὲν εἶναι τὸ ἠθικῶς βλαπτικό, ἀλλ' ἄλλες ἐπιλογές, ὅπως λ.χ. τὸ αἰσθητικῶς ὠραῖο.

Κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ ἁρμονία τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου τοῦ ἀνθρώπου, καθὼς καὶ ἡ ἁρμονία τῆς συμπεριφορᾶς του, ἐπιβάλλουν τὴν ἐναλλακτικὴ μετακίνηση τῶν στόχων του, ἔτσι που ἄλλοτε νὰ ἐπιδιώκει ἠθικοὺς στόχους, ἄλλοτε αἰσθητικούς, ἄλλοτε ἄλλους, δίχως αὐτὸς ὁ περίπατος πρὸς διαφορετικὲς κατευθύνσεις νὰ σημαίνει πῶς κάθε μὴ ἠθικὴ κατεύθυνση εἶναι τάχα ἀναγκαίως καὶ ἀνήθικη. Ἐνδέχεται νὰ εἶναι, ἀφ' ἑνός, ἀπλῶς καὶ μόνον ἠθικῶς οὐδέτερη καὶ ἀφ' ἑτέρου, αἰσθητικῶς ὠραία. Τὸ ἓνα δὲν ἐνέχει ἀρνησὶς τοῦ ἄλλου. Ἡ αἰσθητικὴ ἀπόλαυση στὴ θεὰ ἐνὸς ὠραίου ζωγραφικοῦ πίνακα εἶναι ἠθικῶς οὐδέτερη. Ἀλλ' αὐτὸ δὲν σημαίνει οὔτε ὅτι εἶναι ἓνας ἀνήθικος στόχος, δηλαδή στόχος ποὺ παραβιάζει τὴν καλλιέργεια καὶ προαγωγὴ τῆς ἀρετῆς, μήτε ὅτι εἶναι ἓνας στόχος ποὺ ὀφείλει ν' ἀποφεύγει ὁ ἄνθρωπος. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ συμπεριφορὰς ποὺ ἀξιολογοῦνται μὲ τὰ ἐκτιμητικὰ μέτρα τοῦ συναισθηματικῶς ὠραίου, καθὼς καὶ τοῦ οἰκονομικῶς ἢ κοινωνικῶς ὠφέλιμου. Μέτρα δηλαδή ποὺ μποροῦν νὰ εἶναι ἠθικῶς οὐδέτερα, δίχως αὐτὸ νὰ σημαίνει πῶς εἶναι ἀναγκαίως καὶ ἀνήθικα, δηλαδή βλαπτικά γιὰ τὴν ἐνάρετη συγκρότηση καὶ πορεία τοῦ ἀνθρώπου. Παραβλέποντας αὐτές τις λεπτὲς διακρίσεις, ὁ Σωκράτης προσανατολίζεται μὲ τέ-

57. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Φαῖδων*, 60 c: «ἦν ἂν τὸ ἕτερον παραγέννηται, ἐπακολουθεῖ ὕστερον καὶ τὸ ἕτερον».

58. 497 d: «ὅτι οὐ ταῦτ' ἀγίγνεται, ὦ φίλε, τὰ γὰρ τὰ τοῖς ἡδέσιν οὐδὲ τὰ κακὰ τοῖς ἀνίεροῖς».

59. 499 e: «τέλος εἶναι ἀπασῶν τῶν πράξεων τὸ ἀγαθόν, καὶ ἐκείνου ἕνεκα δεῖν πάντα τὰλλα πράττεσθαι, ἀλλ' οὐκ ἐκεῖνο τῶν ἄλλων».

τοια αδιάλλακτη μονομέρεια στην καλλιέργεια και προαγωγή της ἀρετῆς, ὥστε νὰ φτάνει στην ὑπερβολή νὰ καταδικάζει τὴ μουσική, τὸ χορὸ καὶ τὴν ποίηση, ὡς ροπές ποὺ διαφθείρουν τοὺς ἀνθρώπους, ἀφοῦ κολακεύουν τὶς αἰσθητικές καὶ συναισθηματικές τους ἀνάγκες: «ἄς ἐξετάσουμε πρῶτα τὴ μουσικὴ τέχνη, ποὺ ἐκτελεῖται μὲ τὸν αὐλὸ (μὲ τὴ φλογέρα). Δὲν συμφωνεῖς, Καλλικλῆ μου, ὅτι αὐτὴ ἀποβλέπει ἀποκλειστικῶς στὴν ἀπόλαυση, καὶ γιὰ τίποτ' ἄλλο δὲν φροντίζει;»⁶⁰. Τὴν ἴδι' ἀποστροφή ἐκδηλώνει καὶ γιὰ τὴ μουσικὴ τῆς κιθάρας: «ἢ μήπως ἔχεις τὴν ἐντύπωση πὼς παίζουν τὴν κιθάρα γιὰ νὰ καταστήσουν ἀριστοὺς τοὺς πολῖτες;»⁶¹. Συνεχίζει δὲ στὸ ἴδιο κλίμα: «καὶ ποιά γνώμη ἔχεις γιὰ τὴ διδασκαλία τῶν χορῶν ἢ γιὰ τὴν ποίηση τῶν διθυραμβικῶν ἀσμάτων (...) Νομίζεις ὅτι φροντίζουν πὼς οἱ ἀκροατὲς θὰ γίνουν καλῦτεροι ἢ ἀπλῶς καὶ μόνον ἐνδιαφέρονται ν' ἀρέσουν στὸν ὄχλο τῶν θεατῶν;»⁶². Μέσα σ' αὐτὸ τὸ ἀδιάλλακτο κλίμα, ὅταν ὁ Σωκράτης ἐρωτᾷ τὸν Καλλικλῆ: «καὶ ποιά γνώμη ἔχεις γιὰ τὴ σοβαρὴ καὶ ἀξιοθαύμαστη τέχνη τῆς τραγικῆς ποίησης;»⁶³, ἐκεῖνος παρασύρεται κι ἀπερίσκεπτα ἀπαντᾷ: «εἶναι φανερό, Σωκράτη μου, πὼς ἀποβλέπει στὴν ἀπόλαυση, κάνοντας χάρες στοὺς θεατὲς»⁶⁴.

Καὶ ἰδοὺ τὰ πορίσματα αὐτῆς τῆς φανατικῆς μονομέρειας: «λοιπὸν θὰ παραδεχθοῦμε ὅτι ὅλ' αὐτὰ ἔχουν πιά χαρακτῆρα κολακείας (...) καὶ λέγονται γιὰ ν' ἀρέσουν στὸν ὄχλο καὶ τὸν ἀπλὸ λαὸ (...) ἔτσι ποὺ ἡ ποιητικὴ τέχνη νὰ μὴν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρ' ἀπλὴ παραλλαγή τῆς δημαγωγίας»⁶⁵. Αὐτὸ τὸ μένος ἐναντίον τῆς τέχνης κορυφώνεται, ὅταν ὁ Σωκράτης ἀποφαίνεται: «ὁ φρόνιμος ἄνθρωπος πρέπει ν' ἀποφεύγει τὶς ἀπολαύσεις καὶ νὰ ἐπιδιώκει νὰ ἔχει θάρρος καὶ ὑπομονὴ γιὰ τὶς λύπες ποὺ τὸν κατακλύζουν»⁶⁶. Ὅμως ἓνα τέτοιο ὑπόδειγμα ἥθους, ποὺ θ' ἀπέφευγε κάθε αἰσθητικὴ ἀπόλαυση, καὶ δὲν θὰ ἐπέτρεπε στὸ συναισθηματικὸ του κόσμος νὰ κλάψει γιὰ ὅσα ἐπώδυνα τοῦ συμβαίνουν, θὰ ἦταν - ἀκόμη καὶ μόνο σ' αἰσθητικὸ ἐπίπεδο - ἐν' ἀποκρουστικὸ τέρας. Ἀκόμη καὶ ὁ ἀποτραβηγμένος στὴ μονὴ τῆς μετανοιᾶς του καλόγερος, ἀνυμνεῖ τὸ θεὸ καὶ χαίρεται γιὰ τὴν ὁμορφιά

60. 501 e: «πρῶτον δὲ σκεψώμεθα τὴν αὐλητικὴν· οὐ δοκεῖ σοι τοιαύτη τις εἶναι, ὧς Καλλικλεις, τὴν ἡδονὴν ἡμῶν μόνον διώκειν, ἄλλο δ' οὐδὲν φροντίζειν;».

61. 502 a: «ἢ πρὸς τὸ βέλτιστον βλεπῶν ἐδόκει σοὶ κιθαρωδεῖν;».

62. 501 e: «τί δέ ἡ τῶν χορῶν διδασκαλία καὶ ἡ τῶν διθυράμβων ποίησις; (...) ἡγεῖ τι φροντίζειν (...) ὅθεν ἂν οἱ ἀκούοντες βελτίους γίγνοιτο, ἢ ὅ,τι μέλλει χαριεῖσθαι τῷ ὄχλῳ τῶν θεατῶν;».

63. 502 b: «τί δὲ δῆ; ἡ σεμνὴ αὕτη καὶ θαυμαστή, ἡ τῆς τραγωδίας ποίησις;».

64. 502 c: «δῆλον δὲ τοῦτό γε, ὧς Σώκρατες, ὅτι πρὸς τὴν ἡδονὴν μᾶλλον ὥρμηται καὶ τὸ χαρίζεσθαι τοῖς θεαταῖς».

65. 502 c: «οὐκοῦν τὸ τοιοῦτον (...) ἔφαμεν νυνδὴ κολακείαν εἶναι (...) Πρὸς πολὺν ὄχλον καὶ δῆμον οὗτοι λέγονται οἱ λόγοι (...) δημηγορία ἄρα τίς ἐστὶν ἡ ποιητικὴ».

66. 507 b: «σώφρωνος ἀνδρὸς ἐστὶν (...) ἡδονὰς καὶ λύπας φεύγειν καὶ διώκειν, καὶ ὑπομένοντα καρτερεῖν ὅπου δεῖ».

τῆς φύσης πού τόν περιβάλλει, ἐνῶ ἐξ ἄλλου ἀγαλλιάζει στήν προσδοκία τοῦ παραδείσου καί φρίττει ὅταν ἀναλογίζεται τήν κόλαση. Ἀδίκησε ὁ Σωκράτης τή μουσική. Τήν ἀδίκησε, ἐπειδὴ ὁ ἴδιος ἀδικήθηκε, στό διάβα του ἀπὸ τῆ γῆ μας. Καί ἀδικήθηκε ὁ ἴδιος, ἀνάμεσα σ' ἄλλα, κι ἐπειδὴ ἔζησε δυὸ χιλιάδες ἑκατὸ μὲ δύο χιλιάδες διακόσια χρόνια προτοῦ ν' ἀκουστοῦν οἱ γιγάντιες δημιουργίες τῆς δυτικῆς, καί ἰδίως τῆς γερμανικῆς μουσικῆς. Δημιουργίες πού εἶναι ἄξιες καθ' αὐτές. Ἴσως τὰ μεγαλύτερα μνημεῖα τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος στό χῶρο τῆς αἰσθητικῆς. Πιστεύω ὅτι, στίς μεγάλες αἰθουσες, ὅταν ἐκτελοῦνται αὐτὰ τὰ ἔργα ἀπὸ σύγχρονους ἱεροφάντες τῆς Τέχνης, κάπου ἐκεῖ, σὲ κάποια γωνία, παραστέκει, σὰν σκιά τὸ πνεῦμα τοῦ Σωκράτη. Κι ἀσφαλῶς ἄφατη θλίψη θ' ἀναδίδει αὐτὴ ἡ φευγαλέα σκιά του, πού δὲν ἔχει τὰ σωματικά ἐκφραστικά μέσα γιὰ ν' ἀποτίσει τὸ φόρο τιμῆς πού δὲν εἶχε εὐκαιρία κι ἀφορμὴ ν' ἀποτίσει ἐν ζῳῇ στὴ μουσικὴ δημιουργία καί στὴ μουσικὴ ἀνάταση τῆς ψυχῆς.

10. Ξαναμελέτησα μὲ προσοχὴ ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους τὸν *Γοργία* γιὰ πέμπτη φορά, 55 χρόνια μετὰ τὴν πρώτη, καί μόλις δύο χρόνια μετὰ τὴν τρίτη φορά, παρακινημένος ἀπὸ τὴν παρατήρηση τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου ὅτι, κατὰ τὸν Πλάτωνα, ὁ Περικλῆς, μὲ δημαγωγικὲς μεταρρυθμίσεις, χάλασε τὸ χαρακτήρα τῶν Ἀθηναίων καί τὸ ἦθος τοῦ δήμου⁶⁷. Πραγματικά, στὸν *Γοργία* ὁ Σωκράτης ἀσκεῖ ὀξύτατη κριτικὴ ἐναντίον τοῦ Περικλῆ: «ὁ Περικλῆς ἔκανε τοὺς Ἀθηναίους τεμπέληδες, δειλοὺς, φλύαρους καί φιλάργυρους, μὲ τὸ νὰ τοὺς βάλει στό δημόσιο ταμεῖο, ἀπ' ὅπου μισθοδοτοῦνται»⁶⁸. Κατὰ τὸν Σωκράτη, ἔγνοια καί φροντίδα τοῦ ἄξιου πολιτικοῦ ἡγέτη πρέπει νὰ εἶναι: «πῶς θὰ ἐνσταλάξει στὴ συνείδηση τῶν πολιτῶν τὴν ἀρετὴ τῆς δικαιοσύνης, πῶς θὰ τοὺς ἀπαλλάξει ἀπὸ τὴ ροπὴ πρὸς τὴν ἀδικία, πῶς θὰ τοὺς φρονηματίσει, πῶς θὰ τοὺς ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴ διαφθορά, πῶς θὰ τοὺς καταστήσει γενικῶς ἐνάρετους, πατάσσοντας τὸ κακό»⁶⁹. Μὲ σφοδρότητα ὁ Σωκράτης ἐπιμένει πῶς τέτοιο ὑπόδειγμα ἀγαθοῦ πολιτικοῦ ἡγέτη δὲν ὑπῆρξε ποτέ, οὔτε ὑπάρχει: «ποιά γνώμη ἔχεις; Ὑπῆρξε στὸ παρελθὸν κάποιος πολιτικὸς ἡγέτης πού νὰ ἔκανε τοὺς Ἀθηναίους καλύτερους, ἐνῶ προτοῦ ν' ἀρχίσει αὐτὸς ν' ἀγορεύει στό δῆμο ἦταν χειρότεροι; Γιατί ἐγὼ δὲν ξέρω κανέναν τέτοιον»⁷⁰. Κατὰ τὸ Σωκράτη, ὁ ἄξιος πολιτικὸς ἡγέτης πρέπει: «να φροντίσει, ὅταν ἀναλάβει τὴ διαχείριση τῶν ὑποθέσεων τῆς πο-

67. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος*, I, Ἀθήνα, 1982, σσ. 92, 95.

68. 515 e: «Περικλέα πεποικημένοι Ἀθηναίους ἀργούς καί δειλοὺς καί λάλους καί φιλάργυρους, εἰς μισθοφορίαν πρῶτον καταστήσαντα».

69. 504 e: «ὅπως ἂν αὐτοῦ τοῖς πολίταις δικαιοσύνη μὲν ἐν ταῖς ψυχαῖς γίγνηται, ἀδικία δὲ ἀπαλλάτῃται, καί σωφροσύνη μὲν ἐγγίγνηται, ἀκολασία δὲ ἀπαλλάτῃται, καί ἡ ἄλλη ἀρετὴ ἐγγίγνηται, κακία δὲ ἀπίη».

70. 503 b: «τί δέ; Τῶν παλαιῶν ἔχεις τινὰ εἰπεῖν, δι' ὅντινα αἰτίαν ἔχουσιν Ἀθηναῖοι βελτίους γεγονέναι, ἐπειδὴ ἐκεῖνος ἤρξατο δημηγορεῖν, ἐν τῷ πρόσθεν χρόνῳ χειρότερους ὄντες; Ἐγὼ μὲν γάρ οὐκ οἶδα τίς ἐστὶν οὗτος».

λιτείας, πῶς θὰ συμπεριφερόμαστε ἐμεῖς οἱ πολῖτες μὲ τὸν καλύτερο τρόπο»⁷¹. Μ' αὐτὴ λοιπὸν τὴν ἀφετηρία κατακεραυνώνει τὶς μεγάλες πολιτικὲς φυσιολογίες τῆς ἐποχῆς του: «ἂν, λοιπόν, ἔτσι πρέπει νὰ προετοιμάζεται ὁ ἄξιος πολιτικὸς ἡγέτης γιὰ τὴν πολιτεία του, θυμίσου τώρα καὶ πές μου γιὰ «κεῖνους ποὺ ἀνέφερες πρὶν ἀπὸ λίγο, ἂν ὄντως νομίζεις πῶς ὑπῆρξαν ἄξιοι πολιτικοὶ ἡγέτες ὁ Περικλῆς, ὁ Κίμων, ὁ Μιλτιάδης καὶ ὁ Θεμιστοκλῆς»⁷². Μὲ μέτρο τῇ συμβολῇ τοῦ πολιτικοῦ ἡγέτη στὴ διαπαιδαγώγηση τῶν πολιτῶν, ἡ προσωπικὴ ἐκτίμηση τοῦ Σωκράτη γιὰ τὸν Περικλῆ ἦταν αὐστηρὴ καὶ ἀμείλικτη: «γι' αὐτὸν τὸ λόγο ὁ Περικλῆς δὲν διαχειρίστηκε ἐπ' ἀξία τὰ πολιτικὰ ζητήματα»⁷³.

Εἶναι βάσιμη αὐτὴ ἡ κριτικὴ; Κατὰ τὴ γνώμη μου, καὶ ναὶ καὶ ὄχι. Εἶναι ὄντως βάσιμη, στὴν ἔκταση ποὺ ἡ ἱστορικὴ παρατήρηση βεβαιώνει ὅτι φιλόδοξοι ἐραστές τῆς ἐξουσίας, προερχόμενοι ἀπὸ πλούσιες ἀριστοκρατικὲς οἰκογένειες, προκειμένου νὰ ἐξουδετερώσουν ἄλλους γόνους ἀντιπάλων πλουσίων ἀριστοκρατικῶν οἰκογενειῶν, ποὺ ἀντλοῦσαν τὴν πολιτικὴ ἰσχὺ τους ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ ὑπεροχὴ τους, στράφηκαν στὸν ἀπλὸ λαό, καὶ ἀντλήσαν ἀπὸ ἐκεῖνον τὴ δική τους πολιτικὴ ἐπιρροή, μὲ συνεχεῖς παροχές στὶς λαϊκὲς μάζες. Αὐτὴ ἦταν ἡ περίπτωση τοῦ Κλεισθένη, ποὺ εἶχε τὴ στήριξη τοῦ δήμου κατὰ τὴν ἐκ μέρους του διαχείριση τῆς ἐξουσίας τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας μὲ τὸ νὰ ἐνδυναμώνει τὶς ἐξουσίες τῶν λαϊκῶν μαζῶν ποὺ τὸν στήριζαν. Καὶ αὐτὴ φαίνεται πῶς ἦταν καὶ ἡ περίπτωση τοῦ Περικλῆ, ποὺ διατήρησε τὸν ἔλεγχο τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας, μὲ τὸ νὰ καταστήσει τὸ σύνολο τῶν Ἀθηναίων πολιτῶν τροφίμους τοῦ δημοσίου ταμείου.

Μ' ἐκτιμητικὰ μέτρα τῆς δικῆς μας ἐποχῆς θὰ μπορούσαμε λοιπὸν νὰ ποῦμε ὅτι ἀσφαλῶς ἡ πολιτικὴ πρακτικὴ δὲν εἶναι ἠθικολογία, ὅμως οὔτε δικαιούται νὰ εἶναι ἀνήθικη καὶ νὰ διαφθείρει τὸ ἦθος τῶν πολιτῶν. Ἀλλ' ἀπ' αὐτὸ τὸ ἀρνητικὸ ὄριο ὑπάρχει μεγάλη ἀπόσταση ἕως τὴν παιδαγωγικὴ ἀποστολὴ ποὺ ἀνέμενε ὁ Σωκράτης ἀπὸ τοὺς πολιτικοὺς ἡγέτες. Εἶναι κοινὸς τόπος πῶς κάθε ὀρθολογικὰ ὁργανωμένη πολιτεία φροντίζει νὰ διαθέτει ἐκπαιδευτήρια, ἐκπαιδευτικοὺς λειτουργοὺς καὶ ἐκπαιδευτικὰ προγράμματα γιὰ τὴ διαπαιδαγώγηση τῶν μελλοντικῶν πολιτῶν, ἤδη ἀπὸ τὰ παιδικὰ καὶ τὰ ἐφηβικὰ χρόνια τους. Ἐξ ἄλλου, ἡ διαπαιδαγώγηση τῶν ὠρίμων πολιτῶν εἶναι ἔργο τῶν δασκάλων τοῦ Γένους. Οἱ διανοούμενοι εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ θὰ προβληματίσουν τοὺς πολῖτες καὶ θὰ τοὺς δώσουν ἐρεθίσματα γιὰ σωστὲς πολιτικὲς ἐπιλογές τους. Δὲν εἶναι ὅμως αὐτὴ ἡ ἀποστολὴ καὶ

71. 5 15 b-c: «ἐπιμελήσει ἡμῖν ἐλθὼν ἐπὶ τὰ τῆς πόλεως πράγματα, ἢ ὅπως ὅ,τι βέλτιστοι πολῖται ὦμεν».

72. 5 15 c-d: «εἰ τοίνυν τοῦτο δεῖ τὸν ἀγαθὸν ἄνδρα παρασκευάζειν τῇ ἑαυτοῦ πόλει, νῦν μοι ἀναμνησθεῖς εἰπὲ περὶ ἐκείνων τῶν ἀνδρῶν ὧν ὀλίγω πρότερον ἔλεγες, εἰ ἔτι σοι δοκοῦσιν ἀγαθοὶ πολῖται γεγονέναι, Περικλῆς καὶ Κίμων καὶ Μιλτιάδης καὶ Θεμιστοκλῆς».

73. 5 16 d: «οὐκ ἄρ' ἀγαθὸς τὰ πολιτικὰ Περικλῆς ἦν ἐκ τούτου τοῦ λόγου».

τοῦ πολιτικοῦ ἡγέτη. Ἐκεῖνος ἔχει χρέος νὰ ὑπηρετήσῃ τὸ συμφέρον τῆς πολιτείας. Καὶ εἶναι βεβαίως ἀλήθεια πως ἡ ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀσχετὴ μὲ τὸ συμφέρον τῆς πολιτείας, μήτε ξένη πρὸς τὸ πολιτικὸ πρόγραμμα τῶν κομματικῶν παρατάξεων. Ὅμως ἄλλο εἶναι ἡ χάραξη τῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς, καὶ ἄλλο ἡ ἀσκηση τοῦ ἔργου τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ. Ὁ πολιτικὸς δὲν εἶναι παιδαγωγός. Αὐτὸς ἔχει καθῆκον νὰ φροντίζει γιὰ τὴν ἐδαφικὴ ἀκεραιότητα τῆς πολιτείας, γιὰ τὴν οἰκονομικὴ εὐημερία της, καθὼς καὶ γιὰ τὴν προαγωγὴν τῆς ποιότητος τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

Γιὰ τὴν ἐπίτευξη αὐτῶν τῶν στόχων, ἂν οἱ πολῖτες εἶναι κατώτεροι τῶν περιστάσεων, ὁ πολιτικὸς ἡγέτης δὲν θὰ διστάσῃ νὰ μεταχειρισθεῖ κάθε μέσο, ἀκόμη καὶ νὰ τοὺς δελεάσῃ μὲ παροχές καὶ ἀπατηλές ὑποσχέσεις, προκειμένου νὰ μπορέσῃ νὰ πραγματώσῃ τὴν κύρια πολιτικὴ ἀποστολὴ του. Ἄν οἱ συνθήκες εἶναι δυσμενεῖς, ὅταν λ.χ. ἐπίκειται πόλεμος ἢ ἄλλα δεινὰ ἀπειλοῦν τὴν πολιτεία, τότε ὁ πολιτικὸς ἡγέτης θὰ ἦταν κατώτερος τῶν περιστάσεων, ἂν θὰ ἀνέβαλλε ν' ἀντιμετωπίσῃ τοὺς ἀπειλητικοὺς κινδύνους, προκειμένου προηγουμένως νὰ διαπαιδαγωγήσῃ καὶ νὰ νουθετήσῃ τοὺς ἀπερίσκεπτους πολῖτες. Ἀπ' αὐτὴν τὴν ὀπτικὴ γωνία, λοιπόν, ἡ πολιτικὴ δὲν ἔχει ὡς ἀποστολὴ τὴν καλλιέργεια τοῦ ἐνάρετου βίου τῶν πολιτῶν, ὅπως ὑπέθετε ὁ Σωκράτης, ἀλλὰ τὴν προαγωγὴν τοῦ γενικοῦ συμφέροντος. Ἡ ἀρετὴ μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ λειτουργεῖ μόνον ὡς ἀπαγορευτικὸ ὄριο καὶ ὄχι ὡς κύρια διδακτικὴ ἀποστολή. Μ' ἄλλα λόγια, στόχος τῆς πολιτικῆς ὀφείλει νὰ εἶναι ἡ προαγωγὴ τοῦ γενικοῦ συμφέροντος, ἀλλὰ μὲ τὸν περιορισμό, ὅτι δὲν θὰ ἐπιδιώκεται αὐτὸς ὁ στόχος διαμέσου θυσίας τῶν δικαιῶν καὶ ἐν γένει πολιτιστικῶν ἀξιῶν ποὺ μας κληροδότησαν οἱ αἰῶνες: τῆς δημοκρατικῆς καὶ δικαιοκρατικῆς δομῆς καὶ λειτουργίας τῆς πολιτείας, τοῦ σεβασμοῦ τῆς ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς προστασίας τῶν θεμελιακῶν δικαιωμάτων, ποὺ πρέπει νὰ θωρακίζουν κάθε ἀνθρώπινο πλάσμα, καθὼς καὶ τῆς ἀποφυγῆς τῆς λεηλασίας τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος.

Ἐχει λεχθεῖ ὅτι ὁ πλατωνικὸς Σωκράτης ἀνέμενε ἀπὸ τὴν πολιτεία νὰ διαθέτῃ θεσμούς, οἱ ὅποιοι θὰ διευκόλυναν τὴν ἀνάδειξη σὲ ἄρχοντες ἐκείνων τῶν πολιτῶν, ποὺ θὰ διακρίνονταν γιὰ τὸ ἐνάρετο ἦθος τους⁷⁴. Ἀλλ' αὐτὴ ἡ προσδοκία μόνον στοὺς κόλπους μιᾶς οὐτοπικῆς πολιτείας μπορεῖ νὰ ἐντάσσεται. Οἱ βασιλεῖς-φιλόσοφοι τῆς πλατωνικῆς πολιτείας εἶναι ἐξαιρετικὰ σπάνιο φαινόμενο, ἢ καὶ δὲν ὑπάρχουν καθόλου⁷⁵.

11. Ἐνοχλήθηκα, καθὼς ὁ Πλάτων ἐμφανίζει τὸν Σωκράτη ἀπόστολο ἐνὸς ἀνάληπτου ἔσχατου δικαστηρίου, μὲ τὰ λόγια: «ἀνέκαθεν, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κρόνου, ὅπως καὶ τώρα, ἴσχυε ὁ ἀκόλουθος νόμος γιὰ τὴν τύχη τῶν ἀνθρώπων, ὅταν πεθάνουν, ἐφ' ὅσον εἶχαν ζήσει μὲ δικαιοσύνη καὶ εὐλάβεια,

74. Π. ΣΟΥΡΑΣ, *Φιλοσοφία τοῦ δικαίου - ἀρχαιότητα*, 2000, σ. 56.

75. *Ἐνθ' ἄν.*, σ. 79.

ν' ἀπέρχονται στή νῆσο τῶν Μακάρων, ὅπου νὰ διαβιώνουν εὐτυχισμένα, μακριὰ ἀπὸ κάθε κακό. Ἐνῶ ὁποῖος ἔζησε ἀδικώντας καὶ δίχως φόβο θεοῦ, νὰ ὀδηγεῖται στὸ δεσμωτήριο τῆς τιμωρίας καὶ τῆς ἀποκατάστασης τοῦ δικαίου, τὸν λεγόμενο Τάρταρο»⁷⁶. Καὶ συνεχίζει: «ὅταν λοιπὸν φτάνουν μπροστὰ στὸ δικαστή, ἐκεῖνος παρατηρεῖ τὴν ψυχὴ καθενός (...) καὶ ἂν δεῖ ὅτι ὑπῆρξε ἀνέντιμη, τὴ στέλνει ἀμέσως στὸ δεσμωτήριο, ὅπου θὰ ὑφίσταται τὰ προσήκοντα βασανιστήρια»⁷⁷. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι - τουλάχιστον στὴν κατὰ λέξη διατύπωσή της καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τυχόν διαφορετικὸ συμβολισμό της - τὴν ἴδια περίπου εἰκόνα μᾶς ἔχει κληροδοτήσει καὶ ἡ περικοπὴ τοῦ Ματθαίου: «Ὅταν δὲ ἔλθῃ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ δόξῃ αὐτοῦ καὶ πάντες οἱ ἅγιοι ἄγγελοι μετ' αὐτοῦ, τότε καθίσει ἐπὶ θρόνου δόξης αὐτοῦ. καὶ συναχθήσεται ἔμπροσθεν αὐτοῦ πάντα τὰ ἔθνη, καὶ ἀφοριεῖ αὐτοὺς ἀπ' ἀλλήλων ὥσπερ ὁ ποιμὴν ἀφορίζει τὰ πρόβατα ἀπὸ τῶν ἐρίφων. Καὶ στήσει τὰ μὲν πρόβατα ἐκ δεξιῶν αὐτοῦ, τὰ δὲ ἐρίφια ἐξ εὐωνύμων. τότε ἐρεῖ ὁ βασιλεὺς τοῖς ἐκ δεξιῶν αὐτοῦ· δεῦτε οἱ εὐλογημένοι τοῦ πατρός μου, κληρονομήσατε τὴν ἡτοιμασμένην ὑμῖν βασιλείαν ἀπὸ καταβολῆς κόσμου (...) τότε ἐρεῖ καὶ τοῖς ἐξ εὐωνύμων· πορεύεσθε ἀπ' ἐμοῦ οἱ κατηραμένοι εἰς τὸ πῦρ τὸ αἰώνιον (...) καὶ ἀπελεύσονται οὗτοι εἰς κόλασιν αἰώνιον, οἱ δὲ δίκαιοι εἰς ζωὴν αἰώνιον»⁷⁸. Ἐνα χωρίο, ποὺ δύσκολα μπορεῖ νὰ ἐναρμονισθεῖ μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Ἰησοῦ, ὅπως μᾶς τὴν παρέδωσε ὁ τέταρτος Εὐαγγελιστὴς τῆς ἀγάπης τοῦ πανάγαθου Θεοῦ: «οὐ γὰρ ἀπέστειλεν ὁ Θεὸς τὸν υἱὸν αὐτοῦ εἰς τὸν κόσμον ἵνα κρίνῃ τὸν κόσμον, ἀλλ' ἵνα σωθῇ ὁ κόσμος δι' αὐτοῦ»⁷⁹. Καὶ εἶναι μὲν ἀλήθεια ὅτι καὶ ὁ τέταρτος Εὐαγγελιστὴς δὲν ἀποφεύγει τὸν πειρασμὸ τῆς θεοδικίας, καθὼς λέγει: «ὅτι ἔρχεται ὥρα, ἐν ἣ πάντες οἱ ἐν τοῖς μνημείοις ἀκούσονται τῆς φωνῆς αὐτοῦ, καὶ ἐκπορεύσονται οἱ τὰ ἀγαθὰ ποιήσαντες εἰς ἀνάστασιν ζωῆς, οἱ δὲ τὰ φαῦλα πράξαντες εἰς ἀνάστασιν κρίσεως»⁸⁰. Ὅμως, σεβόμενος τὴν εὐαισθησίαν τῆς θρησκευτικῆς συνείδησης κάθε ἀναγνώστη, ποὺ ἐνδεχομένως θὰ ἐνιωθῇ ἐνοχλημένος ἀπὸ δημόσιο διάλογο γιὰ ζητήματα ποὺ συγκροτοῦν τὴν ἰδιαιτερότητα τῆς πίστεως του, ἀποφεύγω νὰ διαπραγματευθῶ τὸ πρόβλημα τῆς θεοδικίας σὲ θεολογικὸ ἐπίπεδο, καὶ περιορίζομαι στὴ διάστασιν ποὺ μᾶς κληροδότησε ὁ Πλάτων μὲ τὸν *Γοργία*, ὡς πρόβλημα φιλοσοφικῆς προσέγγισης. Ἡ δική μου συνείδηση ἀποκρούει λοιπὸν τὸν σωκρατικὸ μῦθο

76. 523 a-b: «τὴν οὖν νόμος ὁδε περὶ ἀνθρώπων ἐπὶ Κρόνου, καὶ αἰεὶ καὶ νῦν ἐτι ἔστιν ἐν θεοῖς, τῶν ἀνθρώπων τὸν μὲν δικαίως τὸν βίον διελθόντα καὶ ὁσίως, ἐπειδὴν τελευτήσῃ, εἰς μακάρων νήσους ἀπιόντα οἰκεῖν ἐν πάσῃ εὐδαιμονίᾳ ἐκτὸς κακῶν, τὸν δὲ ἀδίκως καὶ ἀθέως εἰς τὸ τῆς τίσεώς τε καὶ δίκης δεσμωτήριον, ὃ δὲ Τάρταρον καλοῦσιν, ἵέναι».

77. 524 e - 525 a: «ἐπειδὴν οὖν ἀφίκωνται παρὰ τὸν δικαστὴν (...) θεᾶται ἐκάστου τὴν ψυχὴν (...) ἰδὼν δὲ ἀτίμως ταύτην ἀπέπεμψεν εὐθὺς τῆς φρουρᾶς, οἱ μέλλει ἐλθοῦσα ἀνατλήναι τὰ προσήκοντα πάθη».

78. ΜΑΤΘΑΙΟΥ, ΚΕ' 31-34, 41, 46.

79. ΙΩΑΝΝΟΥ, Γ', 17.

80. ΤΟΥ ΑΓΤΟΥ, Ε' 28-29.

για τοὺς δικαστὲς τοῦ Ἄδου, γιὰ τὴ νῆσο τῶν Μακάρων καὶ γιὰ τὸν Τάρταρο, ὡς ἓνα παγερὸ καὶ αποκρουστικὸ δείγμα παρωδίας δίκης, μπροστὰ στὴν ὁποία ὡχρῖα κάθε ἄλλη παρωδία δικαστικῆς διαδικασίας ποὺ ἐπινόησε ποτὲ ἡ ἀνθρώπινη δολιότητα. Καὶ τοῦτο, γιὰτὶ ὁ ἀνθρώπινος πολιτισμὸς, παρὰ τ' ἁμαρτήματά του, μπόρεσε καὶ ἀνήγαγε σὲ θεμελιακὴ δικαιοκὴ ἀρχὴ τὸ ἀξίωμα τῆς δίκαιης δίκης. Κι ἐνώπιον αὐτῆς τῆς δικαιοκῆς ἀρχῆς, ὡς κατάκτησης τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ, ἡ ἐπισειόμενη ἀδυσώπητη θεοδικία δὲν μπορεῖ παρὰ - μὲ τὸ θάρρος ποὺ ἐπιβάλλει ὁ σεβασμὸς τῆς ἀλήθειας - ν' αποκρουστεῖ καὶ νὰ καταδικαστεῖ: (α) ἐπειδὴ δὲν παρέχει δικαίωμα ἀκρόασης στὸν ὑπόδικο· (β) ἐπειδὴ δὲν στηρίζεται σὲ κανόνες ποὺ νὰ σταθμίζουν καὶ νὰ συνεκτιμοῦν τις ἀδυναμίες τῆς ἀνθρώπινης φύσης, ὅπως τὴν διέπλασε ὁ ἤδη τιμωρὸς θεός, (γ) ἐπειδὴ μὲ προπέτεια ἀγνοεῖ τὴ διαλεκτικὴ σχέση τοῦ «ναὶ μὲν, ἀλλά», τὴν ὁποία πρωτοπαρουσίασε ὁ Αἰσχύλος στὶς *Εὐμενίδες* του κι ἔκτοτε συγκροτεῖ ἀκατάλυτο θεμέλιο τῆς διαλεκτικῆς πλοκῆς τῶν κανόνων τοῦ δικαίου καὶ τῆς δικανικῆς συλλογιστικῆς· (δ) ἐπειδὴ καταδικάζει σ' αἰώνια κόλαση, δίχως ἐλπίδα μελλοντικῆς λύτρωσης· (ε) ἐπειδὴ περιγράφει ἓνα τιμωρὸ θεό, πολὺ κατώτερο τῆς ἐπιείκειας ποὺ μπόρεσαν καὶ μὲ τὸ νοῦ συνέλαβαν καὶ καλλιέργησαν οἱ ἄνθρωποι· καὶ (στ), ἐπειδὴ συσσωρεύει πικρία, ἡ ὁποία ἐκτρέφει, στηρίζει καὶ δικαιώνει μία ἐνδεχόμενη ἀποστροφή πρὸς τὴν ὅπωςδήποτε ἀγαθὴ οὐσία τῆς θεότητος.

Σὰν νὰ μὴν ἔφταναν ὅλα αὐτά, εἰδικὰ στὸν *Γοργία*, ἐμφανίζεται ὁ Σωκράτης ν' ἀντιφάσκει πρὸς ἑαυτόν, μὲ τὸ νὰ ἐπισειεῖ τὸ φόβητρο αὐτοῦ τοῦ ἀναλγήτου θεϊκοῦ κολαστηρίου, ἐνῶ ὁ ἴδιος, σ' ἄλλες περιστάσεις, ἔχει θαυμαστά διακηρύξει: «γιατὶ ὁ ἄνθρωπος ποὺ διακατέχεται ἀπὸ μεγάλη χαρὰ ἢ ἀντιθέτως ὑποφέρει ἀπὸ λύπη, σπεύδει ἀκαίρως νὰ γευτεῖ τὴ χαρὰ ἢ ν' ἀποφύγει τὴ λύπη, δίχως νὰ μπορεῖ νὰ δεῖ ἢ ν' ἀκούσει τὸ σωστό, πλημμυρίζει ἀπὸ μανία καὶ δὲν μπορεῖ πιά νὰ κάνει χρῆση τῆς φρόνησης (...) [Στὴ ζωὴ ὁ ἄνθρωπος] γεύεται πολλὰς ὀδύνες, πολλὰς χαρὰς, ἔτσι ὅπως παρασύρεται ἀπὸ τις ἐπιθυμίες καὶ τὰ συνακόλουθά τους, συνήθως κατεχόμενος ἀπὸ μανίες ἐξ αἰτίας τῶν πολλῶν θλίψεων καὶ τῶν πολλῶν ἡδονῶν, ἔτσι ποὺ ἡ ψυχὴ του νὰ νοσεῖ καὶ νὰ παραφέρεται κάτω ἀπὸ τις πιέσεις τοῦ σώματος. Λαθεμένα, λοιπόν, παραβλέπεται πὼς ὁ [ταλαίπωρος] ἄνθρωπος πάσχει ψυχικά, καὶ θεωρεῖται [πὼς εἶναι τάχα] ἐκούσια κακός (...). Καὶ σχεδόν, λοιπόν, γιὰ ὅλα [ποὺ καταμαρτυροῦνται στὸν ἄνθρωπο], ὅπως ἀκράτεια καὶ ντροπὴ, μὲ τὴ μομφὴ ὅτι ἐκούσια εἶναι κακός, λαθεμένα τοῦ καταμαρτυροῦνται· γιὰτὶ ἐκούσια κανένας δὲν εἶναι κακός - κακός γίνεται κάποιος ἐξαιτίας κακῶν ἔξεων τοῦ σώματος ἀπὸ ἔλλειψη παιδείας - ὅλ' αὐτὰ βέβαια εἶναι ἀπεχθῆ, ὅμως συντελοῦνται δίχως τὴ θέληση [τοῦ ἀνθρώπου]»⁸¹.

Δὲν εἶναι μόνον ἓνα, μήτε δύο, τὰ πλατωνικὰ χωρία, ὅπου ὁ Σωκράτης

81. *Τίμαιος*, 86 b-c: «περιχαρῆς γὰρ ἄνθρωπος ὢν ἢ καὶ τὰναντία ὑπὸ λύπης πάσχων, σπεύδων τὸ μὲν ἐλεῖν ἀκαίρως, τὸ δὲ φυγεῖν, οὐθ' ὅρᾱν οὔτε ἀκούειν ὀρθὸν οὐδὲν δύναται,

ἐπιμένει πὼς κανένας δὲν ἁμαρτάνει μὲ τὴ θέλησή του⁸². Ἀκόμη καὶ στὸν ἴδιο τὸν *Γοργία*, παρατηρεῖ: «ἂν στή ζωὴ μου διαπράττω κάτι, ποὺ δὲν εἶναι σωστό, μάθε τὸ καλὰ, πὼς δὲν ἁμαρτάνω ἐκούσια, ἀλλ' ἐξαιτίας τῆς ἀμάθειάς μου»⁸³. Αὐτὴ ἡ σταθερὴ πίστι τοῦ Σωκράτη, πὼς κανένας δὲν ἁμαρτάνει ἐκούσια, ὁδηγεῖ στὸ λογικὰ ἀναγκαῖο πόρισμα ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται νὰ τιμωρηθεῖ κάποιος γιὰ τ' ἁμαρτήματά του, ἀφοῦ δὲν μπορεῖ νὰ τοῦ καταλογιστεῖ καμμιά ὑπαιτιότητα, ἀλλ' ἀμάθεια. Καὶ εἶναι μὲν ἀλήθεια ὅτι οἱ παιδαγωγοὶ κάθε ἐποχῆς θὰ δυσκολεύονταν νὰ υἱοθετήσουν αὐτὴν τὴ θέση τοῦ Σωκράτη, ὅτι δηλαδὴ ἡ ἁμαρτία στηρίζει τὸ αἷτημα γιὰ νουθεσία, καὶ ὄχι γιὰ τιμωρία ἐκείνου ποὺ παρεκτρέπεται, ὅμως ὁ ἴδιος ὁ Σωκράτης σ' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ἐπιχείρημα στάθηκε, κατὰ τὴν ἀπολογία του, ὅταν, ἀπευθυνόμενος στὸν Μέλητο, τοῦ ζήτησε νὰ τοῦ ἀπαντήσῃ στὸ ἐρώτημα, ἂν τὸν κατηγορεῖ πὼς ἐκούσια ἢ ἀνεπίγνωστα διαφθείρει τοὺς νέους: «ἂν λοιπὸν τοὺς διαφθείρω ἀνεπίγνωστα, ὁ νόμος δὲν ἐπιτρέπει νὰ παραπεμφθῶ σὲ δίκη γιὰ ὅσα ἀκούσια διαπράττω, ἀλλ' ἀναμένει νὰ μὲ πάρεις κατὰ μέρος, νὰ μὲ διδάξεις καὶ νὰ μὲ νουθετήσεις. Γιατ' εἶναι φανερό, πὼς ἂν μάθω κάτι [πὼς εἶναι κακό], θὰ πάψω νὰ τὸ διαπράττω, ὅπως τὸ κάνω ἤδη δίχως τὴ θέλησή μου»⁸⁴.

Πὼς εἶναι λοιπὸν δυνατόν, νὰ περιπέσει ἡ ἀγαθὴ θεότητα σ' αὐτὸ τὸ ἀκατανόητο λάθος, καὶ νὰ καταδικάζει ψυχές, ποὺ ἀκούσια ἁμαρτήσαν, ἀντὶ τοῦ νὰ περιοριστεῖ στὸ νὰ τὶς νουθετήσῃ; Ὑπολείπεται τάχα ἡ θεία δικαιοσύνη σὲ φιλευσπλαχνία καὶ ἀγαθότητα, σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἀνθρώπινη, ἡ ὁποία, μ' ὅλες τὶς ἐγγενεῖς ἀτέλειές της, πάντως κατέληξε σ' αὐτὴν τὴν ἀγαθὴ καὶ φρόνιμη παραδοχή, πὼς κανένας δὲν ἁμαρτάνει μὲ τὴ θέλησή του, καὶ συνακόλουθα πρέπει νὰ διδάσκεται τὴν ἀρετὴ, ἀντὶ τοῦ νὰ τιμωρεῖται; Ἡ ἀπορία γίνεται ἀκόμη ὀξύτερη, ἂν συνεκτιμήσουμε ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Σωκράτης δίδασκε

λυττᾶ δὲ καὶ λογισμοῦ μετασχεῖν ἥκιστα τότε δὴ δυνατός (...) [86 c-d:] πολλὰς μὲν καθ' ἕκαστον ὠδῖνας, πολλὰς δ' ἡδονὰς κτώμενος ἐν ταῖς ἐπιθυμίαις καὶ τοῖς περὶ τὰ τοιαῦτα τόκοις, ἐμμανὴς τὸ πλεῖστον γιγνόμενος τοῦ βίου διὰ τὰς μεγίστας ἡδονὰς καὶ λύπας, νοσοῦσαν καὶ ἄφρονα ἰσχνὴν ὑπὸ τοῦ σώματος τὴν ψυχὴν, οὐχ ὥς νοσῶν ἀλλ' ὥς ἐκὼν κακῶς δοξάζεται (...) Καὶ σχεδὸν δὴ πάντα ὅποσα ἡδονῶν ἀκράτεια καὶ ὄνειδος ὥς ἐκόντων λέγεται τῶν κακῶν, οὐκ ὀρθῶς ὀνειδίζεται· κακὸς μὲν γὰρ ἐκὼν οὐδεὶς, διὰ δὲ πονηρὰν ἔξιν τινὰ τοῦ σώματος καὶ ἀπαίδευτον τροφήν ὁ κακὸς γίγνεται κακός, παντὶ δὲ ταῦτα ἐχθρὰ καὶ ἄκοντι προσγίγνεται».

82. *Πρωταγόρας*, 345 d-e: «ἐγὼ γὰρ σχεδὸν τι οἶμαι τοῦτο, ὅτι οὐδεὶς τῶν σοφῶν ἀνδρῶν ἡγεῖται οὐδένα ἀνθρώπων ἐκόντα ἐξαμαρτάνειν οὐδὲ αἰσχροῦ τε καὶ κακὰ ἐκόντα ἐργάζεσθαι, ἀλλ' εὖ ἴσασιν ὅτι πάντες οἱ τὰ αἰσχροῦ καὶ τὰ κακὰ ποιοῦντες ἄκοντες ποιοῦσιν». 358 d, e: «ἄλλο τι οὖν, ἔφην ἐγώ, ἐπὶ γε τὰ κακὰ οὐδεὶς ἐκὼν ἔρχεται οὐδ' ἐπὶ ᾧ οἶεται κακὰ εἶναι». *Πολιτεία*, 589 d: «πείθωμεν τοίνυν αὐτὸν πράως - οὗ γὰρ ἐκὼν ἁμαρτάνει».

83. *Γοργίας*, 488 a: «ἐγὼ γὰρ εἴ τι μὴ ὀρθῶς πράττω κατὰ τὸν βίον τὸν ἐμαυτοῦ, εὖ ἴσθι τοῦτο ὅτι οὐχ ἐκὼν ἐξαμαρτάνω ἀλλ' ἀμαθία τῇ ἐμῇ».

84. *Απολογία*, 26 a: «εἰ δὲ ἄκων διαφθείρω, τῶν τοιούτων [καὶ ἀκουσίων] ἁμαρτημάτων οὐ δεῦρο νόμος εἰσάγειν ἐστίν, ἀλλὰ ἰδίᾳ λαβόντα διδάσκειν καὶ νουθετεῖν· δῆλον γὰρ ὅτι, ἐὰν μάθω, παύσομαι ὅ γε ἄκων ποιῶ».

πώς είναι ο του κόσμου τούτου «δημιουργός, αγαθός»⁸⁵, «Ἀγαθὸς ἦν, ἀγαθῷ δὲ οὐδεὶς περὶ οὐδενὸς οὐδέποτε ἐγγίγνεται φθόνος»⁸⁶, καὶ ὅτι γιὰ τὸν κόσμο τοῦτο καὶ τὸν ἄνθρωπο πού τὸν κυριαρχεῖ, ὁ θεός, «θέλησε νὰ γίνουν ὅλα ὁμοια μὲ τὸν ἴδιο (...) γι' αὐτὸ θέλησε νὰ εἶναι ὅλα καλά, καὶ - κατὰ τὸ δυνατό - τίποτε νὰ μὴν εἶναι τιποτένιο. Ἔτσι, πῆρε κάθε τι πού ἦταν ὁρατὸ τὸ ὁποῖο, μὴ ἔχοντας ἡσυχία, ἐκινεῖτο ἄρρυθμα κι ἄτακτα, τὸ μετέθεσε ἀπὸ τὴν ἀταξία στὴν τάξη (...) Γιατὶ δὲν προσάδει στὸν ἄριστο νὰ κάνει κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸν κάλλιστο. Στοχάστηκε λοιπὸν [ὁ θεός] καὶ κατέληξε πὼς δὲν μπορεῖ τὸ στερούμενο νοῦ ν' ἀναδειχθεῖ σ' ἔργο καλύτερο ἀπὸ ἑκεῖνο πού διαθέτει νοῦ, οὔτε πάλι μπορεῖ νὰ λειτουργήσῃ νοῦς ἐκεῖ πού δὲν ὑπάρχει ψυχὴ. Μ' αὐτὴ λοιπὸν τὴ σκέψη, ἐμφύσησε τὸ νοῦ στὴν ψυχὴ καὶ τὴν ψυχὴ στὸ σῶμα [τοῦ ἀνθρώπου]. Ἔτσι ὁλοκλήρωσε τὴ σύνθεσή του καὶ κατασκεύασε ἕναν κόσμο πού - κατὰ τὴ φύση του - εἶναι ὁ ὠραιότερος κι ὁ καλύτερος. Καὶ ἀκριβῶς μ' αὐτὴν τὴ σκέψη πιθανολογῶ ὅτι ἡ θεία πρόνοια κατασκεύασε ὅλον τὸν κόσμο ὡς ζωντανὴ ὑπαρξη, μὲ ψυχὴ καὶ μὲ νοῦ»⁸⁷. Συνακόλουθα: «αὐτὸς ἐδῶ ὁ κόσμος πού βλέπουμε καὶ περιέχει ὁρατά, ἔχει ζωὴ καὶ γίνεται ἀντιληπτὸς ὡς εἰκόνα τοῦ νοητοῦ θεοῦ, μέγιστος, ἄριστος, ὠραιότατος καὶ τελειότατος, σὲ μία καὶ μοναδικὴ ἐνότητα, τὸν οὐρανόν»⁸⁸. Οἱ ἄνθρωποι, λοιπὸν, δὲν εἴμαστε τυχαῖες ὑπάρξεις, ἀλλὰ γέννημα κι ἀνάθρεμμα τῆς θείας πρόνοιας, μ' ἄλλα λόγια: «ἔχουμε γεννηθεῖ κι ἔχουμε διαπαιδαγωγηθεῖ ἀπ' τοὺς θεούς»⁸⁹, μὲ στόχο τὸ αἰώνιο κι ἀκατάλυτο: «ἂν λοιπὸν ὁ κόσμος τοῦτος εἶναι ὁμορφος καὶ ὁ δημιουργὸς του ἀγαθός, γίνεται φανερό ὅτι ἐκεῖνος προσέβλεπε στὸ παντοτινόν»⁹⁰. Μ' αὐτὰ τὰ δεδομένα, πού ὁ ἴδιος ὁ Σωκράτης δίδαξε, γίνεται φανερό πὼς δὲν εἶναι δυνατό νὰ μένει ὁ ἄνθρωπος ἐκθετος κάτω ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ τῆς ἐσχατῆς θεοδικίας, μολονότι ἐμεῖς οἱ

85. Τίμαιος, 29 a.

86. Ἐνθ' ἄν., 29 e.

87. Ἐνθ' ἄν., 29e - 30 c: «ὅτι μάλιστα ἐβουλήθη γενέσθαι παραπλήσια ἑαυτῷ (...) βουλευθεὶς γὰρ ὁ θεὸς ἀγαθὰ μὲν πάντα, φλαῦρον δὲ μηδὲν εἶναι κατὰ δύναμιν, οὕτω δὲ πᾶν ὅσον ἦν ὁρατὸν παραλαβὼν οὐχ ἡσυχίαν ἄγον ἀλλὰ κινούμενον πλημμελῶς καὶ ἀτάκτως, εἰς τάξιν αὐτὸ ἡγαγεν ἐκ τῆς ἀταξίας (...) Θέμις δ' οὐτ' ἦν οὐτ' ἔστιν τῷ ἀρίστῳ ὁρᾶν ἄλλο πλὴν τὸ κάλλιστον· λογισάμενος οὖν ἠῦρискен ἐκ τῶν κατὰ φύσιν ὁρατῶν οὐδὲν ἀνόητον τοῦ νοῦν ἔχοντος ὅλον ὅλου κάλλιον ἔσεσθαι ποτε ἔργον, νοῦν δ' αὖ χωρὶς ψυχῆς ἀδύνατον παραγενέσθαι τῷ. Διὰ δὲ τὸν λογισμὸν τόνδε νοῦν μὲν ἐν ψυχῇ, ψυχὴν δ' ἐν σώματι συνιστὰς τὸ πᾶν συνετεκταίνετο, ὅπως ὅτι κάλλιστον εἴη κατὰ φύσιν ἄριστόν τε ἔργον ἀπειργασμένος. Οὕτως οὖν δὴ κατὰ λόγον τὸν εἰκότα δεῖ λέγειν τόνδε τὸν κόσμον ζῶν ἐμψυχον ἐννοῦν τε τῇ ἀληθείᾳ διὰ τὴν τοῦ θεοῦ γενέσθαι πρόνοιαν».

88. Ἐνθ' ἄν., 92 c: «ὅδε ὁ κόσμος οὕτω, ζῶν ὁρατὸν τὰ ὁρατά περιέχον, εἰκὼν τοῦ νοητοῦ θεοῦ αἰσθητός, μέγιστος καὶ ἄριστος κάλλιστός τε καὶ τελειώτατος γέγονεν εἰς οὐρανὸς ὅδε μονογενὴς ὢν».

89. Ἐνθ' ἄν., 24 d: «γεννήματα καὶ παιδεύματα θεῶν ὄντας».

90. Ἐνθ' ἄν., 29 a: «εἰ μὲν δὲ καλὸς ἔστιν ὁδε ὁ κόσμος ὃς τε δημιουργὸς ἀγαθός, δῆλον ὡς πρὸς τὸ αἰδῖον ἔβλεπεν».

άνθρωποι, με τις ἐγγενεῖς ἀδυναμίες μας, «δὲν ξέρουμε τὸ ἀγαθόν»⁹¹.

12. Ἐν ᾧ οὖν ὅλων αὐτῶν εἶν' εὖλογο ν' ἀναδύεται ἡ ἀπορία: γιατί ὁ πλατωνικός Σωκράτης ὑπέπεσε σ' αὐτὴν τὴν ἐξόφθαλμη, ὅσο καὶ ἀκατανόητη ἀντίφαση; Ὁ Καλλικλῆς τὸν εἶχε, κατὰ τὴ γνώμη μου, φέρει σὲ δύσκολη θέση, καθὼς τοῦ περιέγραφε τὴν ἀπτή καὶ ἀνεπίδεκτη ἀντιλόγου πραγματικότητα, σὲ ὄντολογικὸ ἐπίπεδο: «Ἡ ἴδια ἡ φύση, καθὼς κρίνω, τὸ καθιστᾷ φανερό, πὼς αὐτὸ εἶναι τὸ δίκαιο, ὁ καλύτερος νὰ πλεονεκτεῖ ἀπέναντι στὸν χειρότερο καὶ ὁ δυνατότερος πάνω στὸν πιὸ ἀδύνατο. Κάτι ποὺ ἐπιβεβαιώνεται κι ἀπὸ τὶς συνθήκες ποὺ ἐπικρατοῦν στὰ ζῶα, καθὼς καὶ σ' ὅλες τὶς πόλεις καὶ στὶς φυλὲς τῶν ἀνθρώπων, ὅτι δηλαδὴ ἔτσι ἐφαρμόζεται τὸ δίκαιο»⁹². Αὐτὴν τὴν ὀδυνηρὴ ὄντολογικὴ πραγματικότητα ὁ Σωκράτης δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ διαψεύσει μὲ πειστικότητα. Ἐνιωθε βέβαια πὼς, σ' ἓν ἄλλο ἐπίπεδο - δεοντικὸ ἢ ιδεολογικὸ - τελείως διαφορετικὴ πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἐκτίμηση τοῦ δικαίου. Φαίνεται πὼς στὴν ἴδια ἀδυναμία βρέθηκε καὶ ὁ Πλάτων, ὅταν ἔγραφε τὸν *Γοργία*. Ἡ κοινωνικὴ πραγματικότητα συγκροτεῖται ἀπὸ τὴν ἀτελείωτη διαπάλη ἀντιθέτων συμφερόντων. Αὐτὴ ἡ πραγματικότητα, στὴν ὄντολογικὴ της διάσταση, εἶναι ἀνεπίδεκτη διάψευσης. Κάτω λοιπὸν ἀπὸ τὶς πιέσεις αὐτῆς τῆς ἀδυναμίας διάψευσης, ὁ Πλάτων βρῆκε καταφυγὴ σὲ μιὰ λύση ποὺ περιάγει τὸν προβληματιζόμενον ἀναγνώστη του σὲ ἀμηχανία. Κατέφυγε δηλαδὴ στὸ φόβητρο τῆς μεταθανάτιας καταδίκης στὸν Τάρταρο, περιπίπτοντας στὴν ἀκατανόητη ἀντίφαση, ποὺ περιέγραψα εὐθὺς πιὸ πάνω.

Κατὰ τὴ γνώμη μου, θ' ἀρκοῦσε γιὰ τὸν Πλάτωνα νὰ βάλει τὸ Σωκράτη ν' ἀντιτάσσει στὸν Καλλικλῆ τὴν αὐταξία τῆς ἀρετῆς, τὸν αὐτοσκοπὸ τῆς δικαιοσύνης, καθὼς καὶ τὸν προσωπικὸ αὐτοσεβασμὸ του, ὅπως αὐτὸν τὸν αὐτοσεβασμὸ του εἶχε ἀντιτάξει καὶ στοὺς δικαστὲς τῆς Ἡλιαίας κατὰ τὴν ἀπολογία του: «ὅτι ἐγὼ δὲν πρόκειται νὰ κάνω ἄλλα, ἀκόμη κι ἂν πρόκειται πολλὰς φορὲς νὰ μὲ θανατώσετε»⁹³.

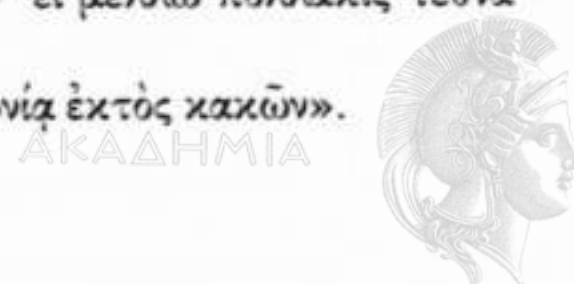
13. Ξεπεράσαμε λοιπὸν - καὶ καθὼς ὑποθέτω, δίχως νὰ παραβιάσουμε τοὺς κανόνες τῆς λογικῆς νομοτέλειας - τὴ φοβερὴ ἀπειλὴ τῆς αἰώνιας κόλασης. Τί ἀπομένει τότε γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ὅταν περνᾷ στὴν ἄλλη διάσταση τῆς ζωῆς; Μά, τί ἄλλο πέρα ἀπ' αὐτὸ ποὺ ὁ Σωκράτης, στὸν *Γοργία*, ἐπιφυλάσσει γιὰ τοὺς ἀγαθοὺς: «θὰ μεταβεῖ στὸ νησί τῶν Μακάρων, κι ἐκεῖ θὰ διαμένει εὐτυχισμένος, μακριὰ ἀπὸ κάθε κακό»⁹⁴. Ὅποτε, ὅμως, - ἀδυσώπητη - ὑψώνεται ἡ ἀπορία: μά, αὐτὴ ἡ αἰώνια ἀνία τῆς σταθερῆς μακαριότητος δὲν παίρνει -

91. *Πολιτεία*, 505 c: «οὐκ ἴσμεν τὸ ἀγαθόν».

92. *Γοργίας*, 483 d: «ἢ δέ γε, οἶμαι, φύσις αὐτὴ ἀποφαίνει αὐτὸ ὅτι δίκαιόν ἐστι τὸν ἀμείνω τοῦ χειρόνος πλέον ἔχειν καὶ τὸν δυνατότερον τοῦ ἀδυνατωτέρου. Δηλοῖ δὲ ταῦτα πολλαχοῦ ὅτι οὕτως ἔχει, καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις ζώοις καὶ τῶν ἀνθρώπων ἐν ὅλαις ταῖς πόλεσι καὶ τοῖς γένεσιν, ὅτι οὕτω τὸ δίκαιον κέκριται».

93. *Ἀπολογία*, 30 c: «ὥς ἐμοῦ οὐκ ἂν ποιήσοντος ἄλλα, οὐδ' εἰ μέλλω πολλάκις τεθνᾶναι».

94. 523 b: «εἰς μακάρων νῆσον ἀπιόντα οἰκεῖν ἐν πάσῃ εὐδαιμονίᾳ ἐκτὸς κακῶν».

τουλάχιστον για την ανθρώπινη έμπειρία από την επίγεια ζωή - διαστάσεις χειρότερης κόλασης απ' εκείνην που υποτίθεται πως απειλεί τους μοχθηρούς; Πότε άραγε ένωθε ό Όδυσσέας πιο ολοκληρωμένος; Όταν παράδερνε στις θάλασσες μέ τό μακρινό όραμα: «καπνό ν' αντιληφθεΐ/απ' τή θρᾶκα τής πατρώας γῆς ν' άνεβαΐνει./Καί μετά, ἄς πεθάνει»⁹⁵. Ή όταν είχε πιά επιστρέψει στην πολυπόθητη πατρίδα, είχε ξεκαθαρίσει τό σπιτικό του από τό μίasma τών μνηστήρων, είχε ξαπλώσει και πάλι στη γαμήλια παστάδα, είχε συνηθίσει νά περιδιαβάσει τά δώματα του σπιτικού του άμέριμνος, μέ τις παντόφλες του, και... Καί μετά, τί; Καί μετά είχε χαθεί μέσ' στην άφάνεια τής άπραξίας. Θά 'ταν άραγε έξωπραγματική ή υπόθεση, πως μέσ' στη νωχέλεια που του χάρις' ή παλιννόστηση, ώρες-ώρες εκείνος νοσταλγοῦσε τις περασμένες περιπέτειες; «τούς Λαιστριγόνas και τούς Κύκλωπας/ τόν άγριο Ποσειδώνα (...)/μή προσδοκώντας πλούτη νά σέ δώσει ή Ίθάκη (...)/άλλα δέν έχει νά σέ δώσει πιά»⁹⁶. Αποκλείεται, λοιπόν, ή άλλη διάσταση τής ζωῆς νά έντοπίζεται στην άνία τής άπραξίας στη νήσο τών Μακάρων ή στους κήπους τής Έδέμ. Πνευματική διάσταση έχει ή ψυχή, όμοια όμως πνευματική διάσταση έχει κι ό θεός. Καί που βρίσκεται ό θεός; Έθεσα κάποτε τό έρώτημα τουτο στον πατέρα Σάββα Δαμασκηνό, τόν άγιο κληρικό, που άδίκησε τήν άκαδημαϊκή του σταδιοδρομία, καθώς άφοσιώθηκε άνιδιοτελώς και ολοκληρωτικά στην υπόθεση του Γολγοθά: Ποῦ και πως τοποθετεΐς έσύ, Πάπα-Σάββα μου, τόν Θεό, τόν Ίησου, τούς άγγέλους και τις ψυχές τών κεκοιμημένων; Όφείλω νά πω πως ή απάντηση του άνεπιτήδευτου λευίτη μέ συγκίνησε πολὺ περισσότερο από τούς μύθους για τή νήσο τών Μακάρων και τούς κήπους τής Έδέμ: άφου ό Θεός είναι πνεῦμα, «και τούς προσκυνούντας αὐτόν έν πνεύματι και άληθεία δεΐ προσκυνεΐν»⁹⁷, ένω έξ άλλου «τό πνεῦμα όπου θέλει πνεΐ, και τήν φωνήν αὐτοῦ άκούεις, άλλ' οὐκ οΐδας πόθεν έρχεται και ποῦ υπάγει»⁹⁸, γίνεται φανερό πως τό πνεῦμα του Θεοῦ, όμοια όπως και τά πνεύματα τών κεκοιμημένων σκηνώνουν μέσα στο νοῦ και στη συνείδηση τών αγαπημένων, που συνεχίζουν τήν περιπέτεια του άγώνα τής ζωῆς. Είναι ή αναπότρεπτη ανταπόκριση στην έκκληση τής προσευχῆς: «έλθέ και σκήνωσον έν ήμΐν». Κι εκεί, μας παραστέκονται, μετέχοντας στις άγωνίες και στην άδιάκοπη πάλη μας πάνω στη γῆ. Αδιακρίτως. Γιατί δέν υπάρχουν καλοί και κακοί. Τό είχε εὔστοχα διακηρύξει πρώτος ό Ήράκλειτος: «σε σχέση μέ τό θεό όλα είναι ώραία και ήθικώς άμεμπτα και δίκαια»⁹⁹.

Όπως τό φῶς και οί σκιές, παρά τόν φαινομενικά αντίπαλο χαρακτήρα

95. ΟΜΗΡΟΥ, Όδύσσεια, α 58 - 59: «και καπνόν άπορθώσκοντα νοήσια ἥς γαίης θανέειν ήμείρεται».

96. ΚΑΒΑΦΗ, Ίθάκη.

97. ΙΩΑΝΝΗ, Δ', 24.

98. ΤΟΥ ΑΓΤΟΥ, Γ', 8.

99. DIELS-KRANZ, ένθ' άν., Ι, 173, 17-18: «τῷ μέν θεῷ καλά πάντα και άγαθά και δίκαια». Για τό νόημα αὐτοῦ του άποσπάσματος πβ. κατωτέρω και ύποσημ. 100.

τους, συνθέτουν μία άρμονία, ανεπίδεκτη άρνητικής αισθητικής εκτίμησης, έτσι και ή φαινομενική αντιπαλότητα τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ - ἐνώπιον τῆς θείας αἰωνιότητος - δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ συνθέτει μιὰ ἀρμονική ἀλληλουχία ρωμαλέας διαλεκτικῆς δυναμικῆς. Μ' αὐτὴν τὴν ἐννοια δὲν ὑπάρχουν ὄντολογικῶς τὸ ἀγαθὸ καὶ τὸ κακὸ. Ὑπάρχουν μόνον ἄνθρωποι μ' ἀντίπαλα ἐνδιαφέροντα καὶ συμφέροντα. Κι αὐτοί, σ' ὅποια πλευρὰ τῶν στρατοπέδων κι ἂν εἶχαν ταχθεῖ, ὅσο ζοῦσαν, ἔχουν ἀφήσει πίσω τους ἀγαπημένα πρόσωπα, κι ἔτσι δικαιοῦνται νὰ σκηνώνουν τώρα - σὲ πνευματικὴ διάσταση - μέσα στὸ νοῦ καὶ στὴ συνείδηση αὐτῶν τῶν ἀγαπημένων προσώπων, μετέχοντας στὶς χαρὲς, στὶς λύπες, στοὺς ἀγῶνες καὶ στὶς προσδοκίες ἐκείνων. Αὐτὸ πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἀληθινὸ νόημα καὶ τῆς λακωνικῆς παρατήρησης τοῦ Ἡράκλειτου: «γὰρ τὸ θεὸ ὅλα εἶναι ὥραϊα καὶ ἠθικὰ καὶ δίκαια, ἐνῶ στὴν ἀντίληψη τῶν ἀνθρώπων ἄλλα χαρακτηρίζονται ὡς ἄδικοι καὶ ἄλλα ὡς δίκαιοι. Οἱ ἄνθρωποι εἶν' ἐκεῖνοι ποὺ ἄλλα τ' ἀποδοκιμάζουν ὡς ἄδικοι, καὶ ἄλλα τὰ τιμοῦν ὡς δίκαιοι»¹⁰⁰. Κάτι ποὺ προδήλως σημαίνει ὅτι, κατὰ τὴν ἡρακλείτεια ἀντίληψη, μόνον κάτω ἀπὸ τὶς πιέσεις ποὺ ἀσκοῦν οἱ ἀντιπαλότητες τῶν συγκρουομένων ἐνδιαφερόντων καὶ συμφερόντων τῶν ἀνθρώπων, ὑπάρχει περιθώριο γιὰ τὴ μετωπικὴ ἀντιπαράθεση ἀνάμεσα στὸ καλὸ καὶ στὸ κακὸ.

14. Ἐνα ἀπὸ τὰ κεντρικὰ πορίσματα τοῦ *Γοργία* εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, τὸ ἐνδιάμεσο συμπέρασμα τοῦ Σωκράτη: «εὐτυχισμένοι εἶν' ἐκεῖνοι ποὺ δὲν νιώθουν δέσμοι καμμιᾶς ἀνάγκης»¹⁰¹. Αὐτὴ ἡ πνευματικὴ παρακαταθήκη του, καθὼς ἐκτιμῶ, δὲν ἔχει τὸ νόημα πὼς πρέπει τάχα νὰ παραιτηθοῦμε ἀπὸ τὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν κάλυψη τῶν ἀναγκῶν μας. Τὸ νόημά της ἐντοπίζεται στὸ ὄριο ποὺ θέτει: νὰ μὴν ἀφήνουμε νὰ διατελοῦμε σὲ ὁμηρία τῶν ἀναγκῶν μας. Βεβαίως, ἔχουμε πολλὲς δύσκολες ἀνάγκες. Καί - δίχως ἀμφιβολία - θα συνιστοῦσε φυγὴ ἢ παραμέληση τῶν ἀναγκῶν μας, τόσο τῶν προσωπικῶν ὅσο καὶ τῶν οἰκείων μας. Αὐτὴ ἄλλωστε εἶναι ἡ γοητεία τῆς ζωῆς: ἡ εὐτολμη διαπάλη. Ἀλλ' ἡ θεραπεία τῶν ἀναγκῶν μας δέον νὰ ἔχει ἓν' ἀξεπέραστο ὄριο: τὴ διαφύλαξη τοῦ αὐτοσεβασμοῦ μας. Ὅχι κυνήγι τῆς ἐπιτυχίας μὲ ὅποιοδήποτε τίμημα. Διαφορετικά, ἀφήνουμε τὴν ψυχὴ μας νὰ χαθεῖ στ' ἀσήμαντα καὶ στὰ ταπεινά, παρὰ τὴν ἐγκαιρὴ ἐπισήμανση: «τί γὰρ ὠφελεῖ ἄνθρωπος, ἐὰν τὸν κόσμον ὅλον κερδήσῃ, τὴν δὲ ψυχὴν αὐτοῦ ζημιωθῇ;»¹⁰².

Αὐτὸ τὸ δίδαγμα ἦταν γιὰ μένα τὸ τελικὸ κέρδος τῆς νέας τούτης - ἂν καὶ καθυστερημένα κριτικῆς - ἀνάγνωσης τοῦ *Γοργία*.

Κώστας Ε. ΜΠΕΗΣ
(Ἀθῆναι)

100. *Ἐνθ' ἄν.*, I: «τῷ μὲν θεῷ καλὰ πάντα καὶ ἀγαθὰ καὶ δίκαια, ἄνθρωποι δὲ ἅ μὲν ἄδικοι ὑπειλήφασιν ἅ δὲ δίκαιοι».

101. 492 e: «οἱ μηδενὸς δεόμενοι εὐδαίμονες εἶναι».

102. ΜΑΤΘΑΙΟΥ, ΙΣΤ', 26.

UNE DERNIÈRE LECTURE CRITIQUE DE *GORGIAS* DE PLATON

R é s u m é

Après plusieurs lectures de *Gorgias* à des divers âges, et sous diverses perspectives, l'Auteur fait des remarques critiques à propos de la thèse platonicienne que c'est mieux de subir l'injustice que la commettre. Cette présomption implique une série d'autres concernant la vérité et la beauté, où l'on voit une nette confusion entre ce qui est esthétiquement beau et ce qui est moralement vrai. On constate ainsi qu'on ne fait pas la distinction nécessaire entre l'acte injuste et l'acte moralement indifférent ou entre l'expérience esthétique et le critère éthique. La rigidité morale platonicienne pose le clivage irreconciliable entre plaisir esthétique et bien morale et, encore, attribue au pouvoir politique des responsabilités éducatives qui ne sont pas les siennes. Finalement, la nature même du jugement divin tombe dans la plus extrême théodicée. Pourtant, telle est la force de la réflexion platonicienne qui sait élever l'homme au-dessus de la sujétion au besoin.

C. BÉIS
(Μτφρ. Γ. ΑΡΑΜΠΑΤΖΗΣ)

